

Електронне наукове фахове видання "Державне управління: удосконалення та розвиток" включено до переліку наукових фахових видань України з питань державного управління (Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.11.2014 № 1279)

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
удосконалення та розвиток

№ 4, 2013 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 342.571

*Л. М. Бєлкін,
кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
директор ТОВ «Газета», Донецька область*

КОНЦЕПТИ «ВЛАДА», «ДЕРЖАВА», «ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ», «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»: ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТА ВЗАЄМОДІЇ

В статті з точки зору уявлень постнекласичної науки розглянуті деякі історико-політичні та державно-правові аспекти проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства

The article in terms of ideas Postnonclassical science examines some historical-political and the constitutional aspects of the emergence, evolution, interconnection and interaction between state, government and civil society.

Ключові слова: держава, державне управління, державна влада, громадянське суспільство, еволюція, розвиток, соціальний організм.

Keywords: government, public administration, government, civil society, evolution, development, social organism.

Государственный корабль – единственный,
который дает течь на самом верху.

*Дж. Рестон,
американский журналист, дважды лауреат
Пулитцеровской премии (1945, 1957) [1, с. 175]*

Вступ. Зовнішньо вороже ставлення держави, державної влади до людини завжди турбувало людство. «Історія дуже мало знає таких самовладних вождів народів, які були б добродійцями», – писав французький лексикограф та юрист П'єр Буаст [2, с. 111].

«Хрещений батько США» Т. Пейн вказував: «Суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками, перше сприяє нашому щастю позитивно, об'єднуючи наші благі пориви, друге ж – негативно, стримуючи наші пороки; одне заохочує зближення, інше породжує ворожнечу. Перше – це захисник, друге – каратель. Суспільство у будь-якому своєму стані є благо, уряд же у кращому випадку є лише необхідне зло, а у гіршому випадку – зло нестерпне; бо, коли ми страждаємо або зносимо від уряду ті ж негаразди, які можна було б очікувати в країні без уряду, нещастя наші поглиблюються усвідомленням того, що причини наших страждань створені нами» [3].

Разом із тим, польсько-австрійський соціолог та юрист Л. Гумплович наголошує на тому, що для людей немає ніякого іншого вибору, окрім держави з її неминучими несвободою і нерівністю, або анархії. У державі є багато неминучого зла, але, з іншого боку, вона сприяє охороні найбільших благ, які можуть бути надбаннями людини на землі. Анархія ж є зведення неминучого з держави зла у зло безмежне, в той же час вона не може доставити самого нікчемного з державних благ, бо найбільшим злом для людей є ті ж люди, їх дурість і підлість. Держава ледь стримує уздою влади це зло, в анархії ж воно лютує неприборкано і нагромаджує злочин на злочин. Отже, або держава, або анархія – іншого вибору не може бути, ми не можемо повернутися до примітивної орди. А між цими двома образами соціального буття – державою і анархією – вибір не важкий [4].

Суперечлива роль держави та державної влади розглянута автором у його роботі [5]. Показано, що для з'ясування сутності державно-правових явищ необхідне звернення до їх витоків. Це доцільно, перш за все, тому, що у момент зародження відповідного явища воно проявляється з найменшим нашаруванням інших чинників, тобто з найменшим викривленням сутності досліджуваного явища. Тому в роботі [5] простежені закономірності становлення та розвитку соціальності живих організмів та біологічних систем – від еукаріот (клітин з ядром) до людських спільнот. При цьому історично дослідження виконане до етапу створення держав. Отже, подальше дослідження історико-політичних та державно-правових аспектів проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства залишається актуальним.

Аналіз останніх наукових досліджень. На даний момент опублікована велика кількість наукових робіт у сфері теорії та історії держави і права, державного управління, соціології, політології тощо, присвячених дослідженням історико-політичних та державно-правових аспектів проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства. Однак переважна більшість джерел, особливо, україномовних, ґрунтуються на класичних теоріях держави, права та суспільства, що послуговується більш-менш відомою історією людства (приблизно шість тисяч років [6, с. 59]). Антропологічні та, особливо, етологічні аспекти становлення держави, права та суспільства враховуються явно недостатньо. В якості виключення можна назвати деякі дослідження у сфері філософії [7-10] та політології [11].

Водночас, А.І. Ковлер вказує, що дослідження антропологів та археологів дозволяють подовжити історію людства до 2 млн. років, а можливо й більше [12, с. 107]. Якщо ж шукати витoki соціальності у біологічній організації еукаріот [13, 14], то історія біосоціальних систем може бути продовжена до 1,7-1,9 млрд. років тому. У зв'язку із цим у статті [5] автором зроблена спроба ввести в науковий оборот української юридичної науки та науки державного управління сучасні роботи російських (О.В. Марков [13, 15, 16], О.В. Олескін [14, 17], М.М. Крадін [18], В.Р. Дольник [19-21], А.І. Протопопов та О.В. В'язовський [22-24], Ю.І. Семенов [25-29]), Д.Л. Бродяньський [30], Д. Рогозин [31]) та іноземних (К. Леві-Строс [32], Н. Тинберген [33, 34], М. Салінз [35], П. Тейяр де Шарден [36], Д. Мак-Фарленд [37], Р. Френкін [38], Е. Уїлсон [39]) вчених у галузях етології, біосоціології, біополітики, економічної та політичної антропології, некласичної історії. Відповідні узагальнення, зроблені автором [5], дозволили дійти висновку про плідність пошуку витоків права у біологічно зумовлених моделях поведінки живих істот. У людини, включаючи її мораль, культуру, соціальні інститути, не може бути жодних проявів, які суперечили б її біологічній природі.

Взаємодія вертикальних та горизонтальних відносин у спільнотах означає, по суті, модель взаємодії влади і громадянського суспільства. Виходячи із вертикальних (ієрархічних) прагнень до створення ієрархічних (вертикальних) структур, влада завжди бути мати тенденцію до самовідтворення у своїх власних інтересах. Водночас, при наявності сильного громадянського суспільства ці тенденції можуть бути приборкані. Історія біосоціогенезу – це історія становлення у людських суспільствах механізмів горизонтальної консолідації (ГК), подолання свавілля влади (вождів) та встановлення системи демократичних взаємовідносин.

Напрямами наступних розвідок у роботі [5] визначені аналіз подальшого розвитку людських спільнот у напрямку становлення держав і дослідження на цій основі концептів «влада», «держава», «державне управління», «громадянське суспільство» у контексті виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії.

Постановка завдання. На підставі історико-політичних та державно-правових розвідок, з точки зору уявлень постнекласичної науки, дослідити сутність

концептів «влада», «державна», «державне управління», «громадянське суспільство» у контексті виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії.

Дана стаття є продовження розвідок, здійснених автором у роботі [5].

Результати. В роботі [5] автор прийшов до висновку, що становлення та розвиток людини і людських суспільств (біосоціогенез) слід розглядати як процес послаблення, обмеження чи заміни жорстких вертикальних ієрархій механізмами горизонтальної консолідації за рахунок встановлення безпосередніх зв'язків між особинами (особами) на горизонтальному рівні, без участі або з мінімальною участю домінанта (ієрарха, вождя тощо).

Розуміння відносин горизонтальної консолідації як комунікативних відносин дозволяють розглядати ці відносини як модель громадянського суспільства, яке розглядається як певне комунікативне поле, що згуртовує різні групи і рухи громадян, здатних репрезентувати свої інтереси у сфері політики, видозмінюючи правові засади і впливаючи на прийняття рішень. Таке комунікативне поле складається ще до держави і вигляді племінних шодок (віче, фолькмоти англосаксів, скандинавські тинги тощо) як вищого суверенного органу племені, вираження колективної волі. У подальшому Афіньська держава, яка виросла з невеликого полісу, давала право на участь у соціальному житті максимальному числу вільних громадян: від участі у зборах по демам і в системі місцевого самоврядування більш ніж двохсот союзних полісів до Ради п'ятисот, гелієї, народного зібрання і колегії стратегів. У середньому через кожні два роки афіньський громадянин міг обиратися геліастом (присяжним), не менше двох разів в житті призначатися у Раду п'ятисот, двічі чи тричі на місяць брати участь у народних зборах в Афінах, не рахуючи зборів по демам і філам, релігійних свят, змагань, театральних постанов – словом, життя афінян проходило у спілкуванні (комунікації) один з одним – кращою стимулює соціальної активності, що наповнювало самоврядування реальним змістом.

Відносно роду у Римі, то про право обирати і звільняти старійшину ніде не згадується. Але оскільки у перший період історії Риму всі посади займалися за вибором або за призначенням, починаючи з вибраного царя, і оскільки жерці курій також обиралися цими останніми, то припускається щодо старійшин (pricipes) родів те ж саме, хоча обрання з однієї і тієї ж сім'ї в роді могло вже стати правилом [40, с. 318].

Таким чином, створенню первісних держав передувала «процвітаюча первісна демократія».

Подальше збільшення рівня виробництва, перехід від збірного та мисливського господарства («привласнюючого») до «виробляючого» (землеробство, скотарство) («неолітична революція») забезпечувало гарантоване існування все більшої кількості людей, що у свою чергу приводило до збільшення кількості спільнот, кількості людей у спільнотах, щільності розташування населення по території Землі.

Зокрема, розрахунки показують, що мисливцеві, озброєному луком і стрілами, щоб прогодуватися, треба близько 20 кв. км території. Цієї площі вистачило б для того, щоб прогодувати щонайменше кілька сотень хліборобів. Згідно з іншими розрахунками, в результаті переходу до виробляючого господарства населення Землі, що налічувало в кінці мезоліту 10 млн. осіб, зросло в кінці неоліту до 50 млн. чоловік. Незважаючи на деяку умовність, ці розрахунки переконливо говорять про різке збільшення чисельності населення після переходу до землеробства і скотарства [41].

Вказане приводило до ускладнення зв'язків між людьми та спільнотами. Грані між родами і общинами стають все більш умовними. Наразі взагалі у науці немає єдиної думки щодо чіткого розмежування сутності і значення цих структур, хоча для цілей нашого подальшого аналізу це не має принципового значення – достатньо прослідкувати саме суттєве ускладнення соціальних відносин. Існує думка, яка саме у роді вбачає першу общину [42], тобто рід – це окремий випадок общини у складі однієї сім'ї. Община може складатися і з декількох сімей. Тож всередині общини можливі переміщення людей між різними родами. З утворенням громад, що складаються з членів різних родів, зазначає Ю.І. Семенов [26], економічні відносини, які раніше були тільки внутрішніми, частково стали і зовнішніми, зазнавши при цьому певні зміни. Одночасно з цим деякі економічні відносини, які раніше були зовнішніми, стали внутрішніми.

Д.Л. Бродяньський [30] звертає далі увагу на розвиток та становлення міжобщинної кооперації. Міжобщинні іригаційні системи, великі храми, міста, що виникають навколо храмів з кварталами знаті і ремісників, знаки власності, друку, протопісміні знаки, гончарний посуд (виготовлений ремісниками на гончарному колі на продаж), які знаходять в Єгипті, Месопотамії, у східному Середземномор'ї, на Балканах і відносять до IV тисячоліття до н.е., – все це свідчення таких, що далеко зайшли, розподілу праці та ознак міжобщинної кооперації [30, с. 79-80], що викликало необхідність створення надобщинних органів управління.

До цього ж слід додати описані у роботі [5] широкі дарообмінні операції, які включають у себе десятки людей, встановлювалися між членами різних общин і простягалися на сотні кілометрів. Все це значно ускладнювало управління спільнотами, що складаються, прийняття рішень, узгодження інтересів та вирішення конфліктів. Як правильно зазначає А.І. Ковлер [12, с. 154], зростаючі розміри людських спільнот, створення надобщинних органів управління роблять практично неможливим одночасну участь усіх родичів, одноплемінників в процесі самоврядування.

Відомо, що із зростанням кількості членів спільноти кількість зв'язків все більше зростає. Для кількісної оцінки відповідних закономірностей часто використовується модель французького дослідника В.А. Грайкунаса (цит. за [43, пл. 3]), відповідно до якої кількість контактів особи у ГК-групі визначається за формулою:

$$K = n(2^{n-1} + n - 1),$$

де n – кількість членів групи.

Підставляючи у формулу параметр n, отримуємо таку кількість можливих зв'язків у ГК-групі:

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
K	1	6	18	44	100	222	490	1080	2376	5210	11374	24708	53404	114870

Наведені розрахунки свідчать про те, що із збільшенням кількості членів ГК-групи кількість можливих зв'язків у групі збільшується, що вимагає для контролю цих зв'язків все більших інтелектуальних можливостей і витрат. Правда, заради справедливості слід зазначити, що деякі спеціалісти піддають цю модель певній критиці [44, гл. VI]. Її недоліком вважається те, що вона враховує не тільки необхідність контролю відносин даної особини зі всіма іншими особинами у групі, але контроль зв'язків інших особин між собою (перехресний контроль), що не завжди є обов'язковим. Однак якісні властивості даної моделі правильно відображають відповідні закономірності, а саме *горизонтальна кооперація вимагає більшого інтелектуального навантаження*. З урахуванням можливостей людського мозку, досліджень проф. Р. Данбара [45], А.І. Протопопов, О.В. В'язовський [22], О.В. Марков [15] вказують, що максимальний розмір групи, в якій члени самі здатні підтримувати стабільні стосунки – 150-200 чоловік. У такій групі особа здатна підтримувати індивідуальні відносини з кожним членом групи, знати його репутацію і так далі. Для більш великих соціумів необхідні якісь додаткові механізми підтримки цілісності. Такими механізмами стали спеціально створені групи управлінців – штаби, які виникають з надобщинних органів управління [30, с. 82]. Зазначимо, що надлишковий продукт, який виробляється на даному етапі розвитку господарства, дозволяє утримувати вказані штаби.

Ще одною проблемою, яка потребувала врегулювання, були відносини між общиною та особами, які не були членами цієї общини, але у силу певних причин жили на території цієї общини. На людину, яка не входила до складу даної общини, не поширювалася дія ні негативних, ні позитивних норм, що існували в даному соціоісторическом організмі. Про це писали багато етнографи. Досить навести узагальнююче висловлювання російського соціолога і етнографа М.М. Ковалевського. «Їх поведінка, – писав він про общинників, – зовсім різна, залежно від того, чи йде справа про іноземців чи родичів... Що дозволено по відношенню до чужинців, то нетерпимо по відношенню до родичів. Один і той же спосіб поведінки може бути то дозволеним і навіть заслужуючим похвал, то забороненим і ганебним... Той, хто порушує звичаї, тим самим виявляє злу волю по відношенню до родичів і повинен бути тому виключеним зі свого середовища. Ті ж самі дії, вчинені над іноземцями, над особами, що стоять поза групою, втрачають усяку моральну кваліфікацію, вони не вважаються ні дозволеними, ні забороненими, або, вірніше, інтерес групи надає їм ту чи іншу природу» ([46], цит. за [26]). Зауважимо, що вирішення саме проблеми відношення до чужинців було однією з причин створення Афіньської держави, що буде розглянуто нижче [47].

Крім того, виникло питання врегулювання конфліктів. На початкових етапах первісного суспільства головним джерелом конфліктів між общинами були різного роду збитки, нанесені особистості людини. З розвитком дарообмінних відносин і виникненням престижної економіки важливим джерелом конфліктів став майновий збиток. Спочатку конфлікти на цьому ґрунті виникали лише між членами різних общин. У подальшому вони стали можливими і між членами однієї общини. Однак головним, як і раніше, залишалися конфлікти через збиток, завданий особистості і насамперед через вбивство члена однієї родинної групи членами іншої. Але раніше була можлива лише одна відповідь постраждалої сторони – відплата, що виражалось в нанесенні аналогічного збитку винній стороні. Тут діяв закон таліону. З розвитком дарообмінних відносин та утвердженням принципу еквівалентності, з появою і широким поширенням дароплатіжних відносин виник ще один спосіб відновлення справедливості, а тим самим залагодження конфлікту – не нанесення еквівалентного збитку винній стороні, а еквівалентне відшкодування цієї стороною нанесеного збитку. Якщо одна сторона з вини іншої втратила члена, то винна сторона могла відшкодувати завдані збитки виплатою дароплатежа. Так виникла ціна крові – вергельд. Але якщо навіть вбивство можна було компенсувати дароплатежем, то тим більше можливою була компенсація за інші види особистого

збитку: поранення, каліцтво, насильство, образа і т.п. Так виникли різного роду компенсації. Справи, в яких була очевидна і винність однієї зі сторін, і розміри заподіяної нею шкоди, зазвичай вирішувалися шляхом переговорів між втягнутими у конфлікт групами. Ці переговори могли вестися як прямо, так і через посередників. Коли ж у справі було багато неясного і кожна зі сторін трактувала її по-різному, то виникала тяжба. І коли втягнуті в неї сторони не були здатні самі її вирішити, то вони могли звернутися до групи сторонніх осіб з проханням розглянути їх доводи і вирішити, хто з них правий і хто винен. Так, мабуть, на цій стадії виник суд посередників (медіаторів), або третейський суд. Найчастіше цей суд вирішував майнові позови, але в принципі він міг розглядати будь-які конфлікти. Однак третейський суд не був якимось постійним органом. Його склад кожного разу визначався заново сторонами, які вирішували вдатися до такого способу вирішення конфлікту, водночас, на певному етапі знадобилися професійні судді [26].

Отже, на етапі «неолітичної революції» виникла необхідність у системному здійсненні управлінських функцій, вирішенні і узгодженні управлінських питань, які зачіпали великі маси людей і постійно ускладнювалися. Це об'єктивно призвело до виникнення спеціального прошарку управлінців. Як зазначає А.І. Ковлер [12, с. 188], територіальне об'єднання ряду племен, поява великих укріплених поселень створює передумови створення інститутів управління, які вже нагадують державу. Найважливішим чинником «одержавлення» общинно-племінних структур самоврядування, що відбулося і на системі правовідносин, стає ускладнення завдань управління зростаючих спільностей: племені, етнічної групи, народності [12, с. 187].

Водночас, не можна ототожнювати державу як інструмент узгодження дій великих спільнот та її апарат управління. Так, Аристотель розумів державу як об'єднання багатьох родів і сіл *заради кращого, досконалого життя*. З точки зору Аристотеля, все починається з родини, роду, які для кращого життя розширюються до держави. Держава ж виступає осередком всіх інтелектуальних і моральних інтересів громадян [48, с. 104]. Вважається, що погляди Аристотеля відповідають патріархальній (сімейній) концепції виникнення і розвитку держави [48, с. 104]. Однак вважаємо, що такі погляди не суперечать і договірній теорії, оскільки сімейні відносини є також різновидом договірних відносин.

Римський юрист Цицерон державу представляв як *союз людей*, об'єднаних загальними началами права і *загальною користю*. Він дійшов до розуміння такої держави, в якому всі надано самому народу (народопрарство) [48, с. 104].

Отже, античним юристам та філософам притаманні гуманістичні погляди щодо призначення держави як *засобу забезпечення користі для громадян*. Ці ж ідеї знаходять своє втілення і на протилежному кінці Землі – у Китаї. Так, засновник династії та імперії Мін Чжу Юаньчжан (1368–1398) вказував: «Краща політика полягає у турботі про народ, а турбота про народ виражається у помірних податках» (цит. за [49]). В імператорському указі іншого імператора імперії Мін Чжу Ди (Чен-цзу) (1360–1424) говорилося: «Небо поставило государя, щоб він дбав про народ. Ставши імператором, я думаю про те, щоб довести народ до загальної радості: Якщо хоч одна людина не отримає того, що йому необхідно для життя, то це буде моє вина» (цит. за [49]).

Очевидно, зазначені вище погляди Аристотеля, Цицерона та інших мислителів тієї епохи, максимально наближеної у часовому аспекті до створення перших держав, заслуговують на найбільшу довіру.

Російський філософ та правознавець М.М. Алексєєв також зазначає, що у визначенні держави, в першу чергу, необхідно висунути момент соціальний, – момент «спілкування», «союзності», «сукупності», а не момент владарювання, який інші вважають найбільш важливим і вирішальним. Звичайно, держава є «владний» союз, але, саме, «союз», а не що-небудь інше [50, гл. 2].

У цьому контексті у роботі [41] зазначається, що первинна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, яка стає відтепер умовою виживання і відтворення людства, тобто щоб забезпечити саме існування людства в нових умовах. Так, в якості однієї з важливих первісних функцій міста-держави з'являється функція інформаційного обслуговування суспільства. Необхідність враховувати потребу «великих сімей» вільних землеробів-общинників – основної соціальної і виробничої сили ранньоземлеробського суспільства – в земельних угіддях, у воді, іригаційних спорудах, необхідність враховувати внесок у суспільні роботи – будівництво каналів, мостів, потреба створювати і враховувати громадські фонди, надходження данини, податків, організувати облік запасів і багато іншого об'єктивно приводили до виникнення в перших містах-державах розгалужених інформаційних систем. У цих системах фіксувалися найрізноманітніші відомості, аж до даних про кожного члена відповідної сім'ї (це було, наприклад, в державі інків), про виходи і виходи на роботу (у шумерів, єгиптян) і т.д. Словом, ранньокласові держави мали розгалужені інформаційні системи, складну соціальну структуру, забезпечували багато загальносоціальних інтересів.

«Об'єктивно закономірністю виникнення влади як соціальної проблеми у суспільстві є прагнення отримати великий обсяг продуктів спільної діяльності, які задовольняють потреби суспільства», – зазначає О.М. Бандурка [51, с. 83].

Задаючись питанням, у чому справжній завдання та істинні цілі держави, Б.О. Кістяківський у роботі [52, с. 475] зазначав, що «вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібно, дорого і цінно всім людям. Держава сама по собі є просторово найбільшою і внутрішньо найбільш всеосяжною формою цілком організованої солідарності між людьми... Що сутність держави справді у відстоюванні солідарних інтересів людей, це позначається навіть у відхиленнях держави від її справжніх цілей. Навіть найбільш жорстокі форми державного гноблення зазвичай виправдовуються міркуваннями про користь і потреби всього народу. Загальне благо – ось формула, в якій стисло виражаються завдання і цілі держави. Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава обгороджує і підносить людину. Вона дає їй можливість розвивати кращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі. У ролі обгороджування та піднесення людини і полягає істинна сутність й ідеальна природа держави». Б.О. Кістяківський «рішуче» заперечував проти абсолютизації тези про те, що держава – це організація економічно сильних і імущих для придушення й експлуатації економічно слабких і неможливих, що держава ґрунтується завжди на силі і її вона ставить вище за все; будучи втіленням сили, вона вимагає від усіх схилання перед нею, і взагалі що держава створена і існує для того, щоб гнобити, мучити і експлуатувати окрему особистість.

Професор Л.М. Маймескуллов [53] також звертає увагу на те, що усвідомлення необхідності захисту державою слабких і неможливих на засадах справедливості відповідало стародавнім традиціям законотворення, хоча на практиці ці принципи реалізовувалися далеко не завжди. Так, Закони Ур-Намму – судейник царя об'єднаного «Царства Шумера та Аккада» Ур-Намму (2111-2092 роки до н.е.), засновника III династії Ура – у дусі стародавньої традиції починаються з преамбули, що малює добрі ділянки царя, який установив у країні справедливість, вигнав зло та розбрати... аби сироту не віддавали у владу багатого, удову не віддавали у владу сильного, людину бідну не віддавали людині багатій, хоча насправді Закони Ур-Намму фіксували типові порядки стародавньої деспотії – необмежену владу царя, панування чиновників у соціально-господарських відносинах, безправне становище населення [53].

У роботі [41] зазначається, що держава як нова організаційна форма життя суспільства виникає об'єктивно, в результаті неолітичної революції, переходу людства до виробляючої економіки, тобто в процесі зміни матеріальних умов життя суспільства, становлення нових організаційно-трудова форм цього життя. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає в силу внутрішніх чинників: матеріальних, організаційних, ідеологічних. Первісна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, які стають відтепер умовою виживання і відтворення людства, тобто щоб забезпечити саме існування людства в нових умовах. Класова природа первісних держав чітко визначалася лише з часом, коли розшарування суспільства, класові розшарування приводили до захоплення держави тим чи іншим класом і пристосуванням його до своїх інтересів, потреб.

Російський історик Ю. Кузовков [54] також вважає помилковими твердження про те, що держава виникла як інструмент захисту панівних класів. Він вважає державу стійким соціально-політичним інститутом, створеним для захисту інтересів усього суспільства і всіх його членів, *а не інтересів привілейованих груп*. До тих пір, поки держава відповідає цьому визначенню, вона залишається повноцінною, якщо ж вона перестає виконувати цю свою основну функцію, то перетворюється на корумповану державу, знає краху і може зовсім зникнути. Звичайно, зауважує історик, після утворення держави окремі особистості або групи (класи) людей могли спробувати захопити владу і над ним, і над суспільством, і поставити державу на службу своїх приватних інтересів і своєї приватної власності. Історія дає багато подібних прикладів; але це не має відношення власне до формування держави, а має відношення до причин її корупції, розкладання і загибелі, які ми часто бачимо в історії. Насправді, історія виникнення стародавніх держав свідчить про те, що держава є стійким соціально-політичним інститутом, створеним для захисту інтересів усього суспільства і всіх його членів, а не інтересів привілейованих груп. До тих пір, поки держава відповідає цьому визначенню, вона залишається повноцінною, якщо ж вона перестає виконувати цю свою основну функцію, то перетворюється на корумповану державу, знає краху і може зовсім зникнути.

Д.Л. Бродянский [30, с. 82] також зазначає, що виникнувши як орган надобщинного, міжобщинного управління, що стало неминучим у розвинених аграрних областях, держава породжує співтовариство управлінців – цивільних, жрецьких, військових в різних їх поєднаннях, і перетворюється не лише на інструмент управління, але й у орган захисту інтересів привілейованих прошарків населення та їх найманих слуг, орган придушення простолюдинів. Гармонійне поєднання функцій визначало долю держав: як тільки функція придушення, гноблення переважала над власне управлінням, *а аетит управлінців штовхав до цього постійно*, держава потрапляла у кризу і у кінці кінців гинула.

Таким чином, дослідники, що системно вивчали генезу становлення держав у їх «чистому» вигляді, без майбутніх нашарувань, приходили до гуманістичного розуміння держави як засобу забезпечення користі для громадян. Навіть Ф. Енгельс, апологет виключно пригноблюючої ролі держави, у роботі «Анти-Дюринг» писав: «...Держава, до якої стихійно сформовані групи одноплемінних громад в результаті свого розвитку *прийшли спочатку тільки з метою задоволення своїх спільних інтересів* (наприклад, на Сході – зрощення) і для захисту від зовнішніх ворогів, відтепер отримує в такій же мірі і призначення – за допомогою насильства охороняти умови існування і панування правлячого класу проти класу пригнобленого» [55, с. 153]. В наступному з теорії Ф. Енгельса застереження *«спочатку тільки*

з метою задоволення своїх спільних інтересів» зникло, а потенційно нехарактерний стан держави став пануючим.

Отже, гуманістична сутність держави, в залежності від організації механізму державної влади, може або реалізовуватися в тій чи іншій мірі, або повністю викривлюватися. «Закономірності розвитку будь-яких антисоціальних процесів мають тісну взаємодію з соціально-корисними процесами», – зазначає О.М. Бандурка [51, с. 54]. У дисертаційному дослідженні [56] вказується, що не можна не зазначити, що держава сама по собі не є безпосереднім джерелом бюрократичної небезпеки, але вона шляхом розробки певних ідеологічних програм, застосування цілого спектру можливостей політичних механізмів, визначення тих чи інших економічних засад суспільного життя, а також створення відповідної правової та нормативної бази, може створювати сприятливі умови для розростання бюрократизму, а інколи і сама може перетворюватися, мімікрувати на кшталт бюрократичної системи, спотворюючи реалізацію програм і цілей тієї системи, службовим елементом якої вона виступає.

Така держава, зазначає проф. Д.З. Мутагіров [57], з якою ототожнює себе апарат її влади і управління, повністю відчужується від суспільства. Вона переслідує виключно свої власні, корпоративні цілі, що зводяться, головним чином, до утримання влади, збагачення членів корпорації будь-якими способами, розглядаючи при цьому громадянське суспільство тільки як свого роду мисливські угіддя, об'єкт експлуатації та наживи, якого слід підтримувати в неухильній покорі. Все, що така держава живає нібито в інтересах країни і її народу, вона робить у власних інтересах, що зводяться до ієрархічно диференційованих особистих інтересів чиновництва і об'єктивно шкодить суспільству.

Отже, ототожнення інтересів держави та її відомств є методологічно неправильним, а практично дуже небезпечним, оскільки відомчі інтереси чиновники починають видавати за інтереси держави, використовуючи її можливості для вирішення власних корпоративних інтересів. Цей висновок має не тільки теоретичний, але й практичний інтерес. Так, свого часу Конституційний Суд України в рішенні від 08.04.1999 р. № 3-рп/99 у справі № 1-1/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) наголошував, що «інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів». Тому при кожному зверненні до суду прокуратури суди повинні прискіпливо аналізувати наявність інтересів держави, а також аналізувати, чи підмінюються ці інтереси інтересами відомств. Так, Прокурор Самарського району м. Дніпропетровська «в інтересах держави» в особі Дніпропетровської міської ради звернувся з позовом в Господарський суд Дніпропетровської області як окружний адміністративний суд до відповідних відкритих акціонерних товариств про визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації підприємства-відповідача та з іншими вимогами. Повози були задоволені. При цьому суд не тільки не з'ясував, в чому саме має місце порушення інтересів держави, а взагалі не врахував, що прокурор звернувся до суду «в інтересах» не тієї особи. Так, в Постанові Вищого адміністративного суду України від 11.05.2010 р. № К-4595/09 по одній із справ вказано, що призначення прокурором в якості позивача – органу уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах – Дніпропетровської міської ради є безпідставним та необґрунтованим. В результаті попередні рішення судів були скасовані, а в позові відмовлено [58].

Водночас, доктор юридичних наук, проф. В.В. Ладиченко [59], наголошуючи на пріоритеті гуманістичних основ організації державної влади, вважає, що гуманістична модель взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства базується на рівності у відносинах влади і особи, встановленні меж, ціннісних та етичних критеріїв державної влади, створенні державою умов для задоволення духовно-моральних потреб громадян і особистості, високого рівня правової культури та ефективного правового виховання. Суспільний ідеал влади віддзеркалює перш за все інтереси соціальних суб'єктів і тенденцію розвитку суспільних відносин.

Доктор наук з державного управління В.М. Козаков [60] зазначає, що гуманістична системологія цінностей державного управління передбачає, що в ідеї суспільного блага як мети державного управління поєднуються дві складові: загальний добробут не окремої соціальної групи, а всього суспільства й не усереднений, а найвищий, якого можна досягнути за наявних умов економічного розвитку і ресурсозабезпечення суспільства; щастя громадян як усвідомлений емоційний стан кожного, або принаймні переважної більшості членів суспільства.

Найгідніше місце держави у суспільстві – місце слуги народу, а не його пана. Підлегла суспільству становище держави – найголовніша ознака Громадянського Суспільства [61].

З цього приводу є доцільним дослідити механізм виникнення держави у афінян. Ця доцільність полягає у тому, що, по-перше, наявні достовірні письмові джерела, що описують цей механізм, по-друге, саме наявність таких джерел дозволяє будувати більш-менш достовірні моделі створення держав. Так, само аналізуючи виникнення держави у афінян, Ф. Енгельс [40, с. 305-316], спираючись на дослідження Моргана [62], обґрунтував класову теорію походження держави. Разом із тим, О.В. Котюк [63, с. 383] вважає історію виникнення держави у афінян доказом договірної теорії походження держави – 12 племен Стародавньої Аттики об'єдналися під керівництвом Тезея приблизно в 1300 р. до н. е. і побудували Афіни (Плутарх).

При цьому, аналізуючи історію створення Афіньської держави, Ф. Енгельс [40, с. 316] зазначив, що виникнення держави у афінян є вкрай типовим прикладом утворення держави взагалі, тому що воно, з одного боку, відбувається і чистому вигляді, без жодного насильницького втручання, зовнішнього або внутрішнього, з іншого боку, тому, що в даному випадку вельми високо розвинена форма держави, демократична республіка, виникає безпосередньо з родового суспільства і, нарешті, тому, що нам достатньо відомі всі істотні подробиці утворення цієї держави. Як розвинулася держава, частиною перетворюючи органи родового ладу, частиною витісняючи їх шляхом впровадження нових органів і, врешті-решт, повністю замінюючи їх справжніми органами державної влади; як замість справжнього «озброєного народу», що захищав себе власними силами в своїх родах, фратріях і племенах, зайняла озброєна «публічна влада», яка була підпорядкована цим державним органам, а отже, могла бути застосована і проти народу, – все це, принаймні на початковій стадії, ми ніде не можемо прослідити краще, ніж в Древніх Афінах. За таких умов, процес створення цієї держави може слугувати об'єктом апробації тих чи інших теорій створення держави [47].

У героїчну епоху чотири племена афінян займали в Аттиці ще відособлені області; навіть дванадцять фратрій, що складала їх, напевне, мали ще окремі поселення у вигляді дванадцяти міст Кекропа. Як вже зазначалося вище, організація управління складалася з народного зібрання (αγορα), народної ради (βουλε), базилея (basileus). В епоху, з якою починається писана історія, земля була вже поділена і перейшла в приватну власність, як це і властиво вже порівняно розвиненому товарному виробництву, характерному для часу кінця вищого рівня варварства, і відповідній йому торгівлі товарами. Поряд із зерном вироблялося також вино і рослинна олія; морська торгівля по Егейському морю усе більше вилучалася з рук фінікійців і потрапляла переважно до рук жителів Аттики. Завдяки купівлі і продажу земельних володінь, завдяки подальшому розвитку розподілу праці між землеробством і ремеслом, торгівлею і судноплавством члени родів, фратрій і племен повинні були вельми скоро перемішатися між собою; на території фратрії і племені селилися жителі, які, хоча і були співвітчизниками, все ж не належали до цих об'єднань, отже, були чужими в своєму власному місці проживання. Адаже кожна фратрія і кожне плем'я в мирний час самі управляли своїми справами, не звертаючись до Афін, до народної ради або базилею. Але ті, хто жив на території фратрії або племені, не належачи до них, не могли, зрозуміло, приймати участі в цьому управлінні (на проблему «чужинців» також зверталася увага вище [26, 46]). Все це так порушило нормальне функціонування органів родового ладу, що вже в героїчну епоху потрібно було прийняти заходи для усунення цього. Було введено устрій, який приписується Тезею. Зміни полягали перш за все в тому, що в Афінах було засновано центральне управління, тобто частина справ, що знаходилися до того в самостійному веденні племен, була оголошена такою, що має загальне значення і передана у ведення загальної ради що перебувала в Афінах. Завдяки цьому нововведеному афіняни просунулися в своєму розвитку далі, ніж будь-який з корінних народів Америки: замість простого союзу племен, що живуть по сусідству, відбулося їх злиття в єдиний народ. У зв'язку з цим виникло загальне афіньське народне право, що підносилося над правовими звичаями окремих племен і родів; афіньський громадянин, як такий, отримав певні права і новий правовий захист також і на тій території, де він був іноплеменником. Але цим був зроблений перший крок до руйнування родового ладу, бо це був перший крок до здійсненого пізніше допуску до складу громадян і тих осіб, які були іноплеменниками у всій Аттиці і повністю знаходилися і продовжували залишатися поза афіньським родовим устроєм.

З урахуванням викладеного в цій частині, ми дозволимо собі зробити висновок, який полягає в тому, що перша потреба у створенні держави виникла не у класу як такого, а у окремих осіб, які ще не усвідомлювали себе класами. Мова, скоріш за все, може йти про певну домовленість між племенами, яка була досягнута в Афінах, але яка не відбулася у корінних народів Америки.

Щоб об'єктивно змалювати картину подій, що тут описуються, звернемо увагу на інше джерело, а саме: свідчення грецького письменника Плутарха (47-120 рр. до н. е.), викладені у «Сравнительных жизнеописаниях» [64] (аналогічний текст українською мовою наводить О.В. Котюк [65, с. 49-50]). Плутарх пише, що більш-менш достовірною історією Афін починається з Тезея, який наслідував Егею близько 1300 р. до н. е. «Тезей об'єднав Аттику, об'єднавши в одну державу дванадцять окремих общин, і побудував для них місто. Тезей побував в усіх містах Аттики, які були незалежні і часто ворогували одне з одним, щоб запропонувати свій план об'єднання. Прості і бідні громадяни прийняли його без вагань; щоб змусити більш могутніх людей наслідувати їх приклад, Тезей обіцяв їм, що в новій державі не буде царя, що уряд буде цілком демократичним, що він залишить за собою тільки керівництво під час війни і тривою наглядаю за виконанням законів, у всьому іншому встановить повну рівність. Після цього деякі погодилися на його реформи за переконанням, інші ж зі страху. Поді Тезей велів зламати в кожному місті пританіон – місце суду і управління – і взамін побудував їм спільний пританіон в Афінах. Він дав назву місту і фортеці Афін, і в пам'ять об'єднання Аттики встановив для всіх жителів свято в честь Афіні-Паллади, відомої під іменем Панафінеї. Цей переворот, який об'єднав Аттику, залишив без зміни старий поділ народу (який був в основі майже всіх стародавніх держав) на триби, фратрії і роди, що становило 360 політичних сімей (сім'ї були пов'язані не родинними, а спільними політичними і, основним чином, релігійними узами)». Підкреслимо, що, на думку Плутарха, ідею створення єдиної держави підтримали не багаті та «могутні», а прості і бідні громадяни.

Якщо тепер знову повернутися до роботи Ф.Енгельса [40, с. 306-307], то необхідно зазначити, що в ній звертається увага на друге нововведення Тезея, а саме: розділення всього народу, незалежно від роду, братрії або племені, на три класи: еватридів, або благородних, геоморів, або землеробів, і деміургів, або ремісників, і в наданні благородним виняткового права на заміщення посад. Втім, зазначає Ф. Енгельс, це розділення не привело до будь-яких результатів, окрім заміщення посад благородними, оскільки воно не встановлювало жодних правових відмінностей між класами. Плутарх вказує, що поділ на зазначені класи мав на меті впорядкування населення: Тезей не хотів, щоб його народ представляв безладний, безформний натовп, що стікався з усіх боків, тому він першим розділив його на стани благородних, землевласників і ремісників. Благородним він доручив завідування релігійними обрядами, вищі урядові місця, зробив їх охоронцями законів і тлумачів таємниць божеських і людських, бо в іншому права їх були ті ж, що й інших громадян, – благородні мали перевагу в тому, що їм виявлялося більше пошани, землевласники були корисніше інших; ремісники – чисельнішими. Тобто, можемо дійти висновку, що на момент створення держави класові розбіжності ще не мали принципового значення. На це ж звертає увагу і В.О. Котюк [65, с. 50], який вказує, що соціальний поділ народу на благородних, землеробів і ремісників відповідав принципу великого суспільного поділу праці, який необхідний був для нормального розвитку общини, або полісів. У той час не йшлося про два протилежні та антагоністичні класи – рабів і рабовласників, для яких потрібна була б державна машина і державний механізм для придушення опору рабів і т. ін. Разом з тим, в роботі [40] звертається увага, що таке ділення могло зіграти роль класового розшарування в майбутньому.

До цього слід згадати, що вище вже зазначалося, що класова природа первісних держав чітко визначалася лише з часом, коли розшарування суспільства, класоутворення приводили до захоплення держави тим чи іншим класом і пристосуванням його до своїх інтересів, потреб [41]. Більше того, об'єктивний аналіз відомостей, що наводяться в роботі [40], свідчить про те, що на етапі, що описується, держава необов'язково захищає інтереси виключно багатих та «могутніх». З одного боку, внаслідок розвитку грошового обігу отримало розвиток і лихварство, що певною мірою сприяло розоренню дрібних селян Аттики. Боргова розписка і застава на землю (бо афіняни винайшли вже і іпотеку) не зважали ні на рід, ні на братрію. А старий родовий лад не знав ні грошей, ні позики, ні грошових боргів. Тому в результаті грошового владштування знаті, що все ширше поширювалося, було вироблено також нове звичайне право для того, щоб забезпечити кредитора проти боржника, щоб освятити експлуатацію дрібних селян власниками грошей. На полях Аттики усюди стирчали заставні камені, на яких значилося, що дана ділянка закладена тому-то і тому-то за таку-то суму грошей. Поля, не позначені таким чином, були вже переважно продані унаслідок несплати в строк іпотечної позики або відсотків і перейшли у власність лихваря-аристократа; селянин міг бути задоволений, якщо йому дозволялося залишатися на ділянці в якості орендаря і жити на шосту частину продукту своєї праці, сплачуючи останні п'ять шостих новому господареві у вигляді орендної плати. Більше того. Якщо сума, виручена при продажі земельної ділянки, не покривала боргу або якщо позика не була забезпечена заставою, то боржник вимушений був продавати своїх дітей в рабство в чужі країни, щоб розплатитися з кредитором.

Але, з другого боку, через деякий час держава змінила цей стан речей. Про це також йдеться далі у роботі [40, с. 311]. При правителів Солоні (прибл. 640 – прибл. 560 до н.е., афіньський політик и поет, один із Семи мудреців [66]) борги були просто оголошені недійсними. Подробіці нам точно не відомі, але Солон похваляється в своїх віршах, що видалив заставні камені з обтяжених боргами земельних ділянок і повернув назад проданих із-за боргів в чужі країни і людей, що бігли туди. Відомо, що Солон скасував борги, добився звільнення тих, хто вже потрапив в рабство за борги, і заборонив надалі робити позики під заставу особистої свободи. Далі були встановлені максимальні розміри земельної власності, якою могла володіти окрема особа, щоб обмежити хоч би деякими межами ненаситне прагнення знаті до захоплення селянської землі.

Таким чином, як сказали б зараз, Солон захистив середній клас від свавілля великого капіталу. Але в даному випадку важливо підкреслити, що інтереси саме великого капіталу були надані в жертву інтересам розвитку суспільства. При цьому, як визнано в [40, с. 315], державний устрій, що склався в Афінах, сприяв швидкому розвитку багатства, торгівлі, промисловості. Отже, якщо ж об'єктивно проаналізувати класичний шлях створення Афіньської держави, то можна дійти висновку, що вона, скоріш за все, підтверджує договірний (в інтересах всіх громадян), а не класовий (в інтересах обраних) шлях походження держави.

Варто подивитися, як коментує цю реформу Солон сам Ф. Енгельс. «Солон, – зазначає Ф. Енгельс, – відкрив ряд так званих політичних революцій, причому зробив це вторгненням у відносини власності. Всі революції, що відбувалися дотепер, були революціями для захисту одного виду власності проти іншого виду власності. Вони не могли захищати один вид власності, не досягаючи на інший. Під час великої французької революції була принесена в жертву феодална власність, щоб врятувати буржуазну; в революції, здійсненій Солоном, повинна була постраждати власність кредиторів в інтересах власності боржників. Борги були просто оголошені недійсними» [40, с. 311].

З приводу цих міркувань слід зазначити таке. По-перше, якщо класи феодалів та буржуазії можна вважати «класичними» в контексті класової теорії марксизму [67], то кредитори та боржники не є такими класами у розумінні власне теорії марксизму. По-друге, якщо у трактуванні класової теорії держава забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу за допомогою спеціальних засобів підкорення і управління, то як раз Солон зробив все з точністю до навпаки: захистив інтереси більш економічно слабкого класу перед на той момент панівним. Таким чином, держава не обов'язково є інструментом гноблення. Закони Солоні, стверджує російський історик Ю. Кузовков [54], захищали «маленьку людину» від свавілля.

Отже, викладене дозволяє наголосити на таких аспектах:

а) Афіньська держава створена в інтересах тих, по більшій частини, пересічних громадян, які внаслідок економічного розвитку опинилися за межами проживання своїх родів і племен. Можливо, в даному випадку для таких людей була необхідність забезпечити право на життя, а не право на власність. Це підтверджує і свідчення Плутарха про те, що прості і бідні громадяни прийняли план державотворення Тезея без вагань, а більш «могутні» люди опиралися. Це можна зрозуміти так, що «могутні» мали змогу захистити себе самі, прості і бідні громадяни потребували заступництва держави;

б) в процесі створення Афіньської держави роль класів взагалі не вбачається. На той момент захист інтересів рабовласників проти рабів не потребував послуг держави, а розшарування на народи на благородних, землеробів і ремісників відповідав принципу великого суспільного поділу праці, який необхідний був для нормального розвитку общини, і безпосередньо не впливав на функціонування держави;

в) вивчення процесу створення і розвитку Афіньської держави свідчить про те, що в інтересах суспільного розвитку держава в принципі здатна обмежити пануючий клас (групу) в інтересах більшості. Про це свідчать, зокрема, реформи Солоні, які (реформи) захистили «середній клас» від свавілля великого капіталу. В даному випадку важливо підкреслити, що інтереси саме великого капіталу були надані в жертву інтересам розвитку суспільства. Зазначене відповідає сучасним уявленням про державу як чинника солідарності між людьми;

г) Афіньська держава ґрунтувалася на суттєво демократичних засадах.

Як зазначає А.І. Ковлер [12, с. 192], Афіньська держава, яка виросла з невеликого полісу, давала право на участь у соціальному житті максимальному числу вільних громадян: від участі у зборах по демам і в системі місцевого самоврядування більш ніж двохсот союзних полісів до Ради п'ятисот, гелієї, народного зібрання і колегії стратегів. У середньому через кожні два роки афіньський громадянин міг обиратися геліастом (присяжним), не менше двох разів в житті призначатися у Раду п'ятисот, двічі чи тричі на місяць брати участь у народних зборах в Афінах, не рахуючи зборів по демам і філам, релігійних свят, змагань, театральних постанов – словом, життя афінян проходило у спілкуванні один з одним – кращому стимулі соціальної активності, що наповнювало самоврядування реальним змістом.

В.Р. Дольник [19, с. 243] зазначає, що стародавні греки першими здійснили демократію у *постійній боротьбі з тиранією і олігархією, тобто структурами ієрархічними*. Греки намацали простий механізм: ті, хто особисто вільний, має будинок, власність і сім'ю, утворюють збори, що приймають закони на захист цих цінностей (а вони відповідають інстинктивним потребам людини). Виконавча влада утворюється з тих же громадян за жеребом, на заздалегідь обумовлений час. Такий спосіб, звичайно, не дає владу в руки самих компетентних, але зате він завжди проборється до влади самим настирним. Всі спірні питання на основі законів вирішує суд, у якому кожен може звинувачувати і захищати. Суд захищений від його захоплення настирливими персонами своєю численністю: у нього входять сотні громадян. Нарешті, людей, які виявили схильність до захоплення влади або набули небезпечно великий вплив на оточуючих, народні збори за результатами таємного голосування піддають ostracism – вигнанню. Сучасна демократія пікується про збереження можливості займатися політикою тим, хто залишився в меншості. Греки так до політичної меншості не ставилися, тому що вона була проти самого демократичного ладу і прагнула його повалити.

Традиції піклування про «маленьку людину» продовжилися в Афіньській державі і після Солоні. Так, роки правління «тирана» Пісістрата селяни з ностальгією згадували як «золотий вік». Середне селянство були соціальним шаром, який більш всього виграв від «тиранії» в Афінах. В цілому Афіни на момент смерті Пісістрата були значно сильніше, ніж на момент його приходу до влади. Сильніше в усіх відношеннях: економічному (селянство процвітало, доходи держави збільшувалися, Афіни ставали потужною торговою державою), соціальному (внутрішні смути припинилися, демос зміцнів), внутрішньополітичному (був внесений значний внесок у становлення єдності поліса, зміцнення центральних органів влади), зовнішньополітичному (Афіни при тиранії стали такою силою в грецькому світі, рахуватися з якою доводилося всім). При цьому сама тиранія була незвичною для нашого розуміння. Саме встановлення тиранії відбувалося або з прямою санкцією народних зборів, або, принаймні, при їх мовчазній згоді. І згодом при тиранах, як правило, продовжували функціонувати органи полісного управління (народні збори, Рада, магістратури, система судових установ). Проводилися регулярні вибори посадових осіб; видавалися закони та інші постанови від імені поліса, як при звичайному режимі. Тиран просто нібито височів над усім цим, займаючи, до речі сказати, не цілком оформлене конституційне положення. Іншими словами, після встановлення тиранії в полісі складалася ситуація своєрідної діархії, двовладдя. Очевидно, між тираном і народними зборами існувало якась розмежування владних повноважень по окремих сферах, але найбільш важливі рішення, що зачіпали інтереси обох сторін, приймалися спільно. *Два центри влади фактично уклали між*

собою договір. Власне «тирана» Пісістрата афіняни двічі виганяли із міста [68, с. 152-210].

Як зазначає Ю. Кузовков [54], картина, аналогічна створенню та функціонуванню Афіньської держави, спостерігається і щодо Римської держави. Так, у епоху формування цієї держави в античності ми також не бачимо скільки-небудь серйозного протистояння класів і класової боротьби, зате знову бачимо турботу держави про «маленьку людину». Відомо, що Римська держава сформувалася в період з V по III ст. до н.е. Саме тоді вона з маленького міста-держави Рим перетворилася на потужну державу, яка охопила всю Італію і по суті була першою і єдиною в античності великою національною державою. У цей період формування Римської держави ми не бачимо ніяких класових битв, і не бачимо ніякого «захисту пануючого класу» від народу, а бачимо, навпаки, *служіння римських чиновників народу*. Римські чиновники і правителі (консули) не тільки працювали в ту епоху абсолютно безкоштовно і безкорисливо, що є унікальним прикладом в історії, але вони також прийняли цілий ряд ефективно функціонуючих законів, покликаних захищати інтереси «маленької людини» від свавілля багатих і сильних. Так, у IV ст. до н.е. були прийняті: закон Петелія, який забороняв обертати в рабство римських громадян (рабами по цьому закону могли бути лише іноземці); закон Ліцинія-Секстія, що забороняв будь-кому приватизувати великі ділянки землі з державних земель; закон, що заборонив лихварські позики (зі ставкою більше 12 % річних); закон, що обмежив застосування рабів у сільському господарстві (вимагав в обов'язковому порядку використовувати вільну найману працю) та інші закони.

В епоху зародження держав Західної Європи у середні віки: Англії, Франції, Іспанії, німецьких князівств, – в них теж не було ніяких ознак класової боротьби, а були ознаки гармонійного розвитку цих держав. Зокрема, з IX ст. по XIII ст. у Франції не було жодного великого народного повстання [54].

У Новгороді та інших містах-державах Стародавньої Русі князям і великим чиновникам (посадникам, боярам) заборонялося купувати землі чи іншу велику власність на території міста-держави. Отримуючи владу, вони давали відповідну клятву всенародно скликаному віче, яке їх обирало, а іноді навіть підписували про це письмовий договір. Якщо ж їх діяльність суперечила інтересам віче, що їх обрало, або зводилася до накопичення майна, то вони могли бути позбавлені свого поста (відомі десятки випадків вигнання князів народним віче в давньоруських містах-державах) і навіть свого майна, нажитого всупереч наявним домовленостям. Таким чином, і ці факти свідчать про те, що держава виникла не в цілях захисту власності і не в цілях захисту «панівних класів», що володіли цією власністю (що повинно було відбутися в процедурах призначення і зміщення правителів і чиновників), а в цілях *захисту суспільства від свавілля* – як з боку зовнішніх ворогів, так і з боку тих правителів і чиновників, які *захотіли б знехтувати своїми головними функціями* і зайнятися накопиченням майна [54].

Варто тепер подивитися, чи відповідають ці уявлення традиціям інших народів, наприклад, Сходу.

Так, у Коментарі до Конституції Медини Алі Кхан підкреслює, що першу ісламську державу було засновано не в тіні мечів, як зазвичай вважають деякі кола, але у *безпечній соціальному договорі*, названого Конституція Медини. У будь-якому випадку, Конституція Медини запалила факел свободи за допомогою створення Вільної Держави для плюралістичного суспільства, що складається з мусульман, євреїв і язичників. Ця безпрецедентна Вільна Держава, перша у своєму роді в інтелектуальній і політичній історії людської цивілізації, була заснована ніким іншим, як Проком Мухаммедом особисто в 622 році за григоріанським календарем, тобто більш, ніж за тисячу триста років до Загальної Декларації Прав Людини (1948). Самою основною рисою Конституції Медини є те, що вона створює ісламську Вільну Державу на основі соціального договору. Конституція Медини запропонувала соціальний контракт в реальному часі, в реальному просторі, реальним людям за допомогою реальної угоди за сотні років до того, як теорія соціального контракту набула широкого схвалення, особливо на Заході [69]. Зокрема, у п.п. 13, 15, 16 Конституції Медини зазначалося: «Богобоязливі віруючі повинні разом виступити проти будь-якої ворожнечі серед них, будь-якої несправедливої дії, спрямованої проти будь-якої установи (організації) або права... Захист і заступництво Аллаха єдині для кожного з віруючих; якщо навіть самий незначний віруючий користується цим захистом і цим заступництвом, то це вважається загальним для всіх, бо всі віруючі, на відміну від інших, є братами (друзями). Не заподіювайте зла тим євреям, які підпорядковуються нам, і не надайте допомогу тим, хто виступає проти них [70].

В.В. Дудченко [71, с. 20] приходить до висновку, що усі напрями мусульманського правознавства єдині у тому, що метою запровадження норм ісламського шариату є забезпечення інтересів людини.

Ю. Кузовков [54] звертає увагу на те, що у Єгипті у період після краху Стародавнього царства характерною особливістю даного періоду була постійна турбота правителів про «маленьких людей». Можна стверджувати, що захист «маленьких людей», простого народу був у період становлення Середнього царства головним сенсом діяльності правителів: фараонів, намісників, – про що свідчать численні письмові джерела тієї епохи. Саме така політика єгипетських фараонів X-XI династій призвела до утворення знову єдиної давньоєгипетської держави – Середнього царства Єгипту – на початку II тисячоліття до н.е. Так, один з номархів нома (провінції) Сіута кінця епохи феодалної роздробленості (IX-X династії) писав: «Я був багатий зерном. Коли країна відчувала потребу, я підтримував місто зерном; я дозволяв громадянину брати для себе зерна, і його дружині, вдові та її синові. Я списав всі недоїмки, які, як я знайшов, вважали за ними мої предки. Я покрив пасовища худобою, у кожної людини було багато приплоду, заголи були повні телята». Один з вищих чиновників Фіванського нома, що жив у місті Гібелейн в епоху XI династії, писав: «Я підтримував Гібелейн у неврожайні роки, коли відчували злидністень 400 осіб. Я не викрадав дочки у чоловіка, я не віднімав його поля... Я розводив всіляку дрібну худобу; я зробив тридцять судів; потім ще тридцять судів, і я привіз зерна для Есне і Туфіума після того як Гібелейн отримав підтримку». Схожий напис на своїй гробниці залишив і номарх Антилопійого нома: «Не було ні однієї доньки громадянина, з якої я вчинив би дурно, не було ні однієї вдови, яку я б пригнічував; не було жодного селянина, якого я б відштовхнув; не було жодного пастуха, якого я б прогнав... не було жодного нещасного в моїй області; не було жодного голодного в мій час. Коли настали голодні роки, я зорвав всі поля нома, аж до південного і північного рубежу, зберігши його населення живим і доставляючи йому прожиток, так що не було жодного голодного...». Це лише окремі приклади подібних написів, яких зустрічається дуже багато, і вони дуже відрізняються від поведінки радянської держави періоду голодомору в Україні.

У роботі [72] з певною долею іронії зазначається, що таким чином номархи намагалися сподобатися «маленькій людині», щоб укріпити свою владу. Однак це як раз і відповідає розумінню того фундаментального факту, що для укріплення влади вона повинна бути корисною саме «маленькій людині».

Одним з найдревніших джерел, що оповідають про договірне походження і демократичні засади держави, можна з повною впевненістю вважати Старий Завіт, вірніше, ту його частину, яка носить назву «П'ятикнижжя Мойсея» або «Письмові Торі» [73, с. 214]. Ідея Синайського Завіту (термін «завіт» у старозавітній теорії є синонімом поняття договір) є класичним прикладом договору про створення державності вперше. Вихідною «матерією» майбутньої держави виступають роз'єднані єврейські племена, яким належить об'єднатися в колектив з єдиної релігійно-політичною ідеологією і загальнообов'язковим правом [74]. Згідно Торі, єдиний істинний Бог укладає договір зі всім єврейським народом. Народ у всій його цілісності визнається стороною у договорі, і, отже, йому надається право вибору щодо умов, санкцій, за недотримання яких є можлива кара [73, с. 214]. Проблема Божественного Договору з народом є досить актуальною в силу того, що, передбачаючи ідею Суспільного договору, вона закладає першооснову даної теорії, що отримала поширення в Європі лише через десятки століть [73, с. 215].

Особливе місце у давньоіудейській концепції державності відводиться Великим Зборам (Кнесет Га-Гдола), своєрідному представницькому органу. Коли євреї виходили з Єгипту, Мойсей був одноосібним керівником народу. Однак концентрація всієї повноти влади в руках однієї особи стала важким тягарем. Тому виникає необхідність заснувати збори представників народу, які, з одного боку, відповідали б запитам євреїв, а з іншого – були б здатні донести слова Всевишнього до народу. Таким чином, виник перший «кнесет», який спочатку нараховував 72 особи, а пізніше – 120 осіб [73, с. 216].

Важливе місце у давньоіудейській концепції державності відводиться засобам обмеження свавілля державної влади. Грамотно складені приписи, змінованість правителів і небажаність передачі трону у спадщину, обрання посадових осіб, наявність у державі органів, що контролюють діяльність монарха, здійснення народного вето, наявність громадянського суспільства здатні утримати правителів від тиранії, обмеживши свавілля володарюючих суб'єктів [74]. Давньоіудейська традиція свідчить також про додержанне походження громадянського суспільства та його відносин незалежність від держави [74]. Таким чином, ми спостерігаємо тяжіння іудейської традиції до демократії, договірної відносинам, обмеженням сваволі влади та поваги до громадянського суспільства [73, 74].

Формою суспільного договору вважається англійська Велика хартія вольностей 1215 р. [75, п. 134] (Magna Carta), яка офіційно вважається у Англії першим конституційним актом. Хартія оформлена як маніфест Короля Іоанна і у кінці містить, зокрема, такі слова, що підкреслюють її договірний характер: «Була принесена клятва як з нашого боку (*короля – Авт.*), так і з боку баронів, що все це вищезазване сумлінно і без злого умыслу буде дотримуватися» (цит. за [76]).

Важливо підкреслити, що принцип обмеження влади шляхом укладання суспільного договору заради блага «маленької людини» відомий і українській політико-правовій думці. Так, київський князь Володимир Мономах, як і Солон, обмежував відсотки по позиках, піклувався про справедливе судочинство, повчав своїх синів: «О, діти мої! Хваліть Бога! Любіть також і людство... Не забувайте бідних, корміть їх... *Не давайте сильним губити слабких...*» (цит. за [77]).

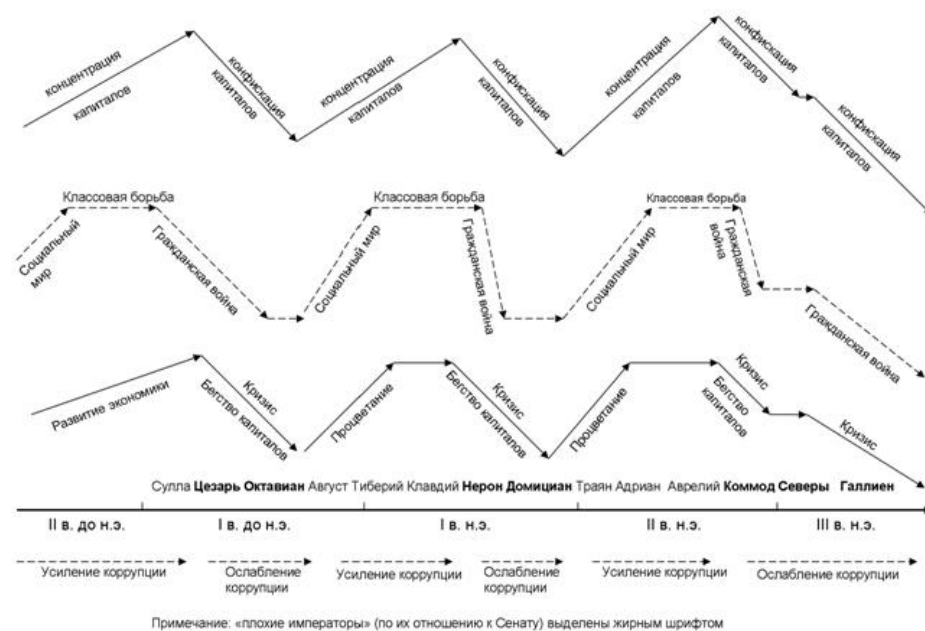
У преамбулі Договорів і постанов прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін [78], більш відомих в українській історико-правовій літературі як Конституція Пилипа Орлика, зазначено: «І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержавними московськими, *звасилися привласнити собі понад міру владу самодержавну*, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, *правам та вольностям військовим*, наклали тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправ'ю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, *домовилися* з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом – новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені».

Іншим прикладом соціального договору в Україні можна вважати Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [79]. У ст.ст. 1, 5 Конституційного договору учасники договору зобов'язалися надати Україні статус демократичної, соціальної, правової держави, яка виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян. Визнано, що в Україні діє принцип верховенства Права. Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, охорона життя, честі і гідності людини – обов'язок держави. Як зазначає проф. Ю.О. Фрицький [80, с. 16; 81, с. 16], значення Конституційного Договору бачиться, перш за все, у соціально-юридичній взаємодії, широких можливостях для досягнення згоди і компромісу між суб'єктами конституційного права на основі їхнього добровільного волевиявлення.

Для аналізу взаємозв'язку чинників, з одного боку, «виконання державою притаманних їй функцій – турбота про економіку та суспільство – гарне "почуття" чи процвітання держави та суспільства», з іншого боку, «викривлення справжньої ролі держави внаслідок захоплення держави олігархічними групами, об'єднаними з бюрократичною владою – розростання корупції – крах держав» Ю. Кузовков [54] докладно прослідкував так звані цикли корупції на прикладі історії Стародавнього Риму (див. схему I – нумерація Ю. Кузовкова [54]). Тут доречно згадати застереження С.Д. Гусарева (із співавторами) [82, с. 43] про те, що діяльність держави не завжди відповідає потребам розвитку економіки.

За Ю. Кузовковим [54], ознаками олігархізації та бюрократизації державного управління є: захоплення національних багатств вузькою групою багатіїв (олігархів), концентрація багатства в руках небагатих; монополізація ними всієї чи більшої частини торгівлі та відтиснення від ринків збуту всіх дрібних землевласників; злиття корумпованих чиновників з великим бізнесом і з організованою злочинністю; зростання корупції держави, яка уражує великих чиновників і навіть глав держави і уряду; створення внаслідок цього ситуації погугання чиновників порушенням представниками зазначених олігархічних груп встановлених правил утримання держави, у тому числі щодо сплати податків; перекладання податкового тягаря на інших виробників, зокрема, на середній клас; зубожіння мас населення; згорання виробництва та внаслідок цього зростання безробіття; дорожняча товарів (монополно високі ціни); зникнення стимулів до інвестицій; «втеча» інвесторів; зростання соціальних протестів, здатних перерости в революцію і громадянську війну. Коли правитель стає корумпованим, вважає Августин, тобто тираном, а знать, що його оточує, – несправедливою, перетворюючої свій союз у фракцію, суспільство не просто корумпує, але й зникає. Його інтерес відтепер є інтересом не народу, а тирана і фракції знаті [57].

Схема I. Социально-экономические циклы в Древнем Риме (циклы коррупции)

Такий стан справ у державі Ю. Кузовков [54] називає кризою корупції, тому що встановлення влади олігархії над суспільством неминуче супроводжується посиленням корупції держави, яка перестає служити інтересам всього населення і починає служити інтересам невеликої групи. Крім того, корупція виражається в морально-етичному розкладанні всієї держави і суспільства, яке неминуче супроводжує кризи корупції. Відповідно, цикл корупції – це період між двома черговими кризами корупції, який включає: 1) період безкризового розвитку суспільства; 2) період сповзання до кризи корупції; 3) період кризи корупції; 4) період громадянської війни або революції на тлі продовження кризи корупції; 5) період усунення причин, що викликали кризу (період виходу з кризи корупції).

Розглянемо ці закономірності на прикладі історії Риму протягом II ст. до н.е. – I ст. н.е. (див. схему I). Ми бачимо протягом цього періоду два циклу: з початку II ст. до н.е. і до середини I ст. до н.е. відбувалося поступове зростання впливу і сили олігархії, посилення корупції, посилення концентрації багатства в руках небагатих, на цьому тлі зростала напруга у суспільстві, потім почалася громадянська війна, яка призвела до експропріації у багатіїв накопичених ними багатств. Потім все те ж саме повторилося вже у період з 30-х рр. до н.е. і по кінець I ст. н.е. – і закінчилося громадянською війною 68-69 рр. та експропріаціями. Що стосується останніх, то їх почав Нерон: він, зокрема, конфіскував землі шістьох магнатів, яким належала половина всіх земель римської Африки. Далі вони продовжилися стихійно протягом громадянської війни 68-69 рр., і потім їх продовжили імператор Веспасіан (69-79 рр.) і Доміціан (81-96 рр.). Ці імператори продовжували відбирати маєтки у багатіїв в Африці, а також у Єгипті, де до цього, у середині I ст. н.е. також йшла активна скупка земель магнатами. Конфісковані землі роздавалися селянам і ветеранам, яких спеціально запрошували в Африку для створення там прошарку заможних фермерів. Очевидна повна ідентичність з тим, що робили Цезар і Август на початку свого правління. У підсумку до II ст. н.е. всі великі магнати були знищені – серед навіть самих багатих senatorів цього періоду вже немає (на схемі I – умовно «погані» імператори по відношенню до senatorів), – ані «набобів» I ст. до н.е., ані «мультимільонерів» періоду Юліїв-Клавдіїв. Більш того, до початку II ст. н.е. залишилося не більше 30 потомствених senatorів, – тобто приблизно 3-5% колишнього складу Сенату, чому, судячи з усього, чимало сприяли репресії проти senatorів та їх загибель в епоху громадянських воєн і революцій, якими характеризувалися останні десятиліття I ст. н.е. [54] (Римський Сенат розглядається як структурний елемент політичної системи Римської олігархії [83]).

Аналогічні закономірності можна прослідкувати і у наступній історії Риму, а також і у багатьох інших історичних епохах: Східне Середземномор'я в III-II тисячоліттях до н.е., Візантія в IV-XV ст., країни Західної Європи в XII-XIX ст. та інші країни. Довжина цих циклів в минулому становила від 130-150 років до декількох століть, але в останні два століття має тенденцію до скорочення [54].

Аналогічні циклічні закономірності, з поправкою на місцеву специфіку, вбачаються у дослідженні [49] циклів у китайських імперіях Мін та Цін. Так, при перших імператорах Мін землеробський труд був шанованим заняттям, селян називали добрим народом (лянь мін); селянам дозволяли носити шовковий одяг, з середовища селян виходили великі чиновники і воєначальники. Соціальна спрямованість політики Чжу Юаньчжана проявлялася у репресіях проти поміщиків і у масових конфіскаціях їхніх земель. Поміщицьке землеволодіння різко скоротилося, основною фігурою в селі став самостійний селянин-хлібороб. Податки на селян були зменшені в кілька разів. Пріоритетними були заходи, спрямовані на облаштування біженців; селянам виділяли землю, давали волів і насіння. Відновлювалися іригаційні споруди. Проводилася досить сильна на той період соціальна політика. «Всім вдівцям, вдовам, сиротам, бездітним людям похилого віку, а також хворим, бідним, які не в змозі прогудувати себе, місцеві чиновники повинні видавати на прожиток, – вказує закон. – Непровьялення турботи про них карасться 60 ударами палиць». Вводився жорсткий контроль за чиновниками. «Двір засновує чини і роздає посади по суті для спокою народу... У момент призначення на посаду невідомо, отримав її мудрий чи дурний чоловік. Якщо чиновники виявляться жадібними, які завдають шкоди народові, то дозволяється... тричі переконувати їх, а якщо вони не наслідують порадам, то на підставі документа з викладеними по порядку фактами зв'язати і відправити до столиці...», – говорилося в Указі Чжу Юаньчжана [49].

Водночас, наприкінці імперії Мін беззаконня та корупція досягли величезних розмірів. Джерела рясніють повідомленнями про шахрайство, хабарництво та свавілля чиновників. «Я неодноразово видавав укази: які не дозволяють самовільно брати хоча б крихту [зерна], – обурювався імператор Чен-цзу. – Але безталанти чиновники творять самовілля!». Розкладання прогресувало, особливо великих розмірів досягли розкрадання і хабарництво серед військового начальства. Чиновники брали хабарі від рекрутів і звільняли їх від служби – нібито по нездоров'ю. Командири привласнювали землі військових поселень і змушували солдатів працювати на себе. Надходження зерна з поселень в казенні комори скоротилося з 1403 року по 1423 більш ніж в 4 рази. Розкладання охопило не тільки армію, але й імператорський двір. Князі, родичі імператора, євнухи всюди захопили казенні та приватні землі. Протягом 140 років загальна кількість земель в Піднебесній зменшилося більш ніж в половину. По суті, фонд державних земель був повністю розкрадений. Розкраданню піддавалися не тільки землі, але й багатства імператорської скарбниці; після відсторонення євнуха Лю Цзіня, який довгий час керував країною при У-цзуне, у нього було виявлено зерна і скарбів розмір яких дорівнював державному доходу за кілька років [49].

Аналогічна ситуація складалася і наприкінці імперії Цін. До 1820-х років корупція і крадіжки досягли небувалих розмірів. Один з цензорів, що перевіряв кошториси робіт з укріплення дамб на Хуанхе, із здивуванням відзначав, що було розкрадено лише 3/5 відпущених коштів – зазвичай крали більше. Село було віддане на свавілля місцевої влади, поміщиків і місцевої знаті. Додаткові збори із селян багаторазово зросли – причому центральні власті навіть не знали їх обсягів. З селян збирали податей утричі більше, ніж вимагалось за законом. У селян вимагали гроші під будь-якими приводами. При здачі податку зерном встановлювалися додаткові збори за обмір зерна і його прийом, за складання квитанції, на «чай і фрукти», збори на користь доглядача, стражника, на ремонт комори, на «сушку», за транспортування, за те, щоб поставити печатку на квитанції, за свічки і т.д. Якщо селянин намагався заперечувати, то його звинувачували у відмові платити податки, погрожували судом і вимагали хабар, щоб зам'яти справу. Повітовий суд був місцем, до якого селяни боялися наблизитися; всякий розгляд перетворювався для них на суцільний ланцюг вимагань; сім'ї, які ризикнули звернутися до суду, зазвичай розорялися ще до закінчення справи. Поліція при будь-якому зверненні насамперед вимагала «підйомних», але в дійсності зовсім не займалася розслідуванням справ. Звичайною практикою була змова поліції із грабіжниками і бандитами, які регулярно сплачували поліцейським чинам «відступне». Армія не могла і не бажала боротися з розбійниками; злідство серед офіцерів дійшло до того, що солдати одержували постачання гнилим зерном. Багато солдатів і офіцерів курили опіум; нерідко вони вступали в змову з розбійниками і під виглядом каральних операцій грабували мирне населення. Представники місцевої знаті відмовлялися платити податки і збирачі не сміли навіть приходити до них. Недоїмки, що виникали, розкидали на навколишніх селян [49].

За таких умов, у роботі [49] виведені загальні закономірності становлення і руйнування імперій Китаю: у період становлення – відносно високий рівень споживання основної маси населення, зростання населення, зростання посівних площ, будівництво нових (або відновлення зруйнованих раніше) поселень, низькі ціни на хліб, дорожня робочої сили, незначний розвиток поміщицького землеволодіння, оренди та лихварства. При руйнації – низький рівень споживання основної маси населення, часті повідомлення про голод і стихійні лиха, селянське малоземелля, розорення селян-власників, зростання поміщицького землеволодіння, зростання лихварства, поширення боргового рабства, ухід розорених селян у міста, високі ціни на хліб, велика кількість безробітних і жебраків, зростання корупції і розкладання державного апарату, голодні бунти і повстання. Державний земельний фонд розкрадається і перетворюється у приватну власність. По суті, відбувається масштабна приватизація державного сектора економіки.

Зазначені закономірності, які проявлялися у попередні часи, лякаючи схожі на процеси, що відбуваються сьогодні в Україні: з одного боку, розкрадання державного майна, концентрація багатства у руках небагатьох, «втеча» інвесторів, а з іншого боку, – народне невдоволення. Так, за інформацією від 09.03.2013 р. [84], за даними компанії Knight Frank та Wealth-X, статки українських багатіїв примножуються найшвидшими темпами у Європі. За даними Transparencia Internacional по різних країнах [85] відносно рівня корупції, в якій втілюються всі найгірші якості сфери публічного адміністрування, рівень України серед цих країн зовсім безрадісний – 134 місце із 178 країн, які оцінювалися у 2010 році [85]. Голова ради Федерації роботодавців України Д. Фірташ вказав на зниження припливу інвестицій в Україну у 2012 р. порівняно із 2011 р. у 5 разів [86]. На думку академіка НАН України Б. Данилишина, критичний показник рівня олігархізації економіки України (концентрації основних структуроформуючих сфер під контролем кількох ФПГ) перевищує 70 %. Такого немає у жодній цивілізованій країні світу [87]. Водночас, в Україні станом на 16.02.2012 р. спостерігався рекордний рівень протестних настроїв [88].

Ціла низка українських вчених на даний момент констатують [89-94 та ін.], що в Україні у тій чи іншій мірі відбувається зрощення фінансово-економічної олігархії та управлінської бюрократії.

Так, В.В. Глазунов [91, с. 111] зазначає, що в Україні державна бюрократія знаходиться у перманентній фінансовій залежності від олігархічних структур. Тому специфічною особливістю української держави є її повна олігархічність, починаючи від представницьких органів влади, закінчуючи бюрократичним апаратом. У даному випадку під олігархічність мається на увазі процес підпорядкування функціонування держави задоволенню корпоративних інтересів соціальної групи олігархів.

О.Ю. Бусол [90, с. 51] повідомляє про дослідження вчених НАН України, згідно з якими за останні 15 років відбулася стрімка стратифікація (розшарування) в минулому однорідного українського суспільства. Хибний шлях приватизації викликав формування власника, націленого на примноження багатства не внаслідок відтворювального виробничого процесу, а в результаті нових перерозподільних актів, у тому числі з джерел державного бюджету. Нечисленна група привласнила значну частину суспільного багатства, а більшість змушена працювати за мізерну заробітну плату.

В.В. Цветков [93, с. 249] вказує, що дедалі частіше трапляються випадки фактичного поділу влади між бюрократичною елітою, з одного боку, й комерційно-кримінальними колами – з іншого. Зазначена друга група, маючи великі кошти, награвовані у народу, активно входить у владні структури.

У роботах [89, с. 320-321; 92, с. 401] автори доводять, що головною перепорою у творенні української нації був економічний фактор, а саме «великий переділ» у економіці, існування останньої між ринком і державним капіталізмом, «прихватація». Наслідком цього стало різке збагачення меншості й збідніння основної частини населення. Зросла реальна влада груп інтересу/впливу. Відтоді спостерігається щораз більше відчуження держави від суспільства та особи й відсутність реальної демократії.

Водночас, українські експерти дедалі активніше висловлюються за термінову деолігархізацію країни. Так, директор Київського центру політичних досліджень і конфліктології М. Погребинський вважає, що в Україні прийшов час, коли вітчизняні олігархи мають поділитися своїми коштами з державою у зв'язку з важкою економічною ситуацією. «Україна, так чи інакше, буде переживати певний перехідний період, і якраз настав той час, коли ті люди, олігархи, які отримали максимальні дивіденди від «додержавного» стану країни, повинні якусь частину ренти віддати державі», – сказав він в ході «круглого столу» [95]. Тут варто пригадати спогади Дж. Кеннеді (видатний американський бізнесмен і політичний діяч), який у період Великої депресії у США і «Нового курсу» [96] Ф.Д. Рузвельта висловлювався так: «... у ті дні я відчував і говорив, що охоче розлучився б з половиною свого надбання, якби був упевнений, що збережу в умовах підтримки законності і порядку другу половину» [96].

Вважаємо, що Ф. Енгельс абсолютизував захисну роль держави щодо великої власності та роль великої власності як чинника створення держави для її захисту. Так, у роботі [40, с. 305] він зазначав: «Бракувало ще тільки одного: установи, яка б не тільки забезпечувала **знов придбані багатства окремих осіб** від комуністичних традицій родового ладу, яка не тільки зробила б священною приватну власність, яка до того мало цінувалася, і це освячення оголосила б вищою метою всякого людського суспільства, але й доклала би печатку загальному суспільному **визнанню нових форм придбання власності**, що розвиваються одна за одною, а значить і до безперервного прискорюючогося **накопичення багатств**; бракувало установи, яка закріпила б не тільки поділ суспільства на класи, що розпочинається, але й право можновладців на експлуатацію незаможного і панування першого над останніми. І така установа з'явилася. Було винайдено державу».

Отже, абсолютизується призначення держави і причина її створення щодо захисту власності. Однак таке тлумачення не є виправданим.

По-перше, як зазначено на шпальтах тієї ж роботи [40], але на с. 311, правитель Солон скасував борги, добився звільнення тих, хто вже потрапив в рабство за борги, і заборонив надалі робити позики під заставу особистої свободи. Далі були встановлені максимальні розміри земельної власності, якою могла володіти окрема особа, щоб обмежити хоч би деякими межами ненаситне прагнення знаті до захоплення селянської землі. Таким чином, як сказали б зараз, Солон захистив середній клас від свавілля великого капіталу. Отже, держава, в інтересах суспільства, стала на сторону завідомо багатих, а навпаки, на сторону бідних.

По-друге, при наявності надлишкового продукту цей продукт завжди буде розподілятися нерівномірно. Так, у уста свого героя Остапа Бендера І. Ільфа та Є. Петрова вклали таку фразу: «Раз у країні бродять якісь грошові знаки, то повинні бути люди, у яких їх багато» [97]. І він мав рацію так казати, адже, як зазначено вище, побудувати суспільство суцільної зрівнялівки неможливо, – це є утопія, яка суперечить біологічній природі людини. Отже, якщо погодитися з Ф. Енгельсом [40, с. 305], то враховуючи дані обставини, держава завжди приречена захищати власність, а не суспільство.

Але при цьому виникає ще одна проблема. Майнове розшарування у суспільстві не є двополярним (багаті – бідні), є різні розміри володіння власністю. То кого саме повинна захищати держава?

У цьому сенсі відповідальна держава як раз захищає менш заможних. Так, вище зазначалося, що у періоди наступу олігархів останні прагнуть захопити все більше і більше майна, ринків збуту, відтиснути від ринків збуту всіх дрібних землевласників, з потурання чиновників перекласти на них податковий тягар. Саме у таких випадках держава повинна захистити дрібних власників, інакше криза корупції може поховати саму державу. Отже, оскільки існування держави прямо залежить від середнього класу і широких мас, справжнє покликання держави – захищати цих людей.

По-третє, ненависть мас до багатих сильно перебільшена. Маси згодні миритися з багатими, якщо визнають, що їх багатство є легітимним. Так, як вже зазначалося вище [22], горизонтальна консолідація не передбачає рівності і не припускає прагнення до неї. Але припускає, що нерівність буде адекватно відображати суспільну користь кожного, а не особисті бійцівські якості, як у вертикальній консолідації.

Прикладом поваги до власності у суспільствах раннього землеробства, хоча до кінця оформленого інституту власності у той час ще не існувало, є інститут бігмена [18, 26, 35], який вивчений переважно за етнографічними даними Меланезії, Південно-Східної Азії, Північної Америки. Бігменами ставали, як правило, найбільш ініціативні люди, які виділялися різноманітними здібностями, володіли фізичною силою і відрізнялися працьовитістю, були хорошими організаторами та могли залагоджувати конфлікти. Вони були хоробрими воїнами і переконливими ораторами, деяким з бігменів приписували навіть особливі магічні здібності, вміння чаклувати. Завдяки всьому цьому, безпосередньо беручи участь у виробничому процесі, **бігмени збільшували багатство** не тільки своїх сімей, але й **общинних груп**. Джерело високого статусу бігмена – це його престиж, який він отримував за рахунок організації масових бенкетів і роздач. Це давало йому можливість створити мережу залежних осіб, що додатково сприяло його успіху. Для того щоб досягти успіху, бігмен змушений багато і інтенсивно трудитися. Його руки постійно в землі, а з чола то і діло стікають краплі поту. Бігмен змушений демонструвати свій високий статус, витратити значні кошти на організацію колективних церемоній та бенкетів, роздавати своїм одноплемінникам подарунки. Бігмен копить не для того, щоб використовувати для одного себе, а для того, щоб роздавати це багатство. Кожна важлива подія в житті людини – весілля, народження, смерть і навіть будівництво нового будинку або каное – відмічається бенкетом, і чим більше бенкетів влаштовує людина, з чим більшою щедрістю виставляє він частування, тим вище його престиж. У багатьох суспільствах бігмени символізували політичну єдність громади і нерідко представляли економічні інтереси своєї групи у взаємовідносинах з іншими колективами. Вони вступали в суперництво з бігменами інших громад і, демонструючи свою велику щедрість, ставали неформальними лідерами більш великих територіальних об'єднань. Особиста кар'єра бігмена має загальне політичне значення. Бігмени зі своїми споживчими амбіціями є засобами, за допомогою яких суспільство, розбите на маленькі автономні громади, переборює цей розкол, приймає рішення у сфері забезпечення продовольством, і формує більш широке коло взаємодії і більш високий рівень кооперації. Піклуючись про власну репутацію, бігмен створює концентруючі засади племінної структури. Таким чином, ще до встановлення нових законів, на рівні інстинктів горизонтальної консолідації первісні люди поважали легітимно, по їх розумінням, отриману власність.

Отже, завданням відповідальної держави стає не захист прав власності як такої, а прийняття розумних правил (законів) щодо придбання, розпорядження, володіння, користування власністю, а також справедливої участі власника у створенні публічних фондів. На думку В.В. Галуцька [98, с. 7], у сфері охорони права власності функціями держави є: охорона приватної власності як невід'ємного природного права людини та громадянина; охорони права власності суб'єктів господарювання; охорона суб'єктів права інтелектуальної власності; охорона публічного речового права Українського народу; охорона всіх осіб, що перебувають на території держави, від власності підвищеної небезпеки.

Як зазначає О.М. Бандурка [51], від загальної чисельності населення 68 % дотримуються законів, коли їм це вигідно, 16 % – дотримуються законів з ідейних міркувань і 16 % – ніколи не дотримуються законів. Коли основна маса (68 %) вступає в протиріччя з тим, що диктується проти їх інтересів, починає розвиватися соціальна нестабільність суспільства, яка може призвести до різного роду конфліктів [51, с. 45]. Отже, мистецтво правотворчості полягає в наближенні законодавства до ідеалу повного задоволення інтересів основної маси (68 %). Отже, за бажання, держава може знайти компроміс у законодавчому регулюванні відносин народу із владою і з приводу власності.

По-четверте, народ дратує не багатство як таке, а його нерівномірний розподіл, що призводить до майнового розшарування у суспільстві, яке суспільство визнає несправедливим. Зокрема, загальноприйнятим показником нерівності доходів населення є коефіцієнт Джині (Gini Index). Його значення перебуває у межах від 0 (повна рівність доходів), до 1 (абсолютна нерівність). Природний для демократичного суспільства розподіл дає коефіцієнт Джині у межах 0,25–0,35 (Австрія й Данія – 0,23; Бельгія, Японія і Швеція – 0,25; Фінляндія – 0,26), у той же час Україні – 0,47 [99], що підтверджують наведену вище думку [90, с. 51] щодо аномально високого рівня розшарування українського суспільства. При цьому, як зазначає Б.П. Тимченко [100], посилюючись на статистичні дані з Послання Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» [101], чим більше рівень доходів певної групи, тим більше тінювих доходів вона перерозподіляє, що видно з табл. 1.

Таблиця 1.

Показники середньомісячних поточних надходжень у розрахунку на 1 умовно дорослого	Злиденні	Низько-доходні	Потенційно середньодоходні	Середньо-доходні	Заможні	Населення у цілому
1. Грошові доходи, грн.	83,4	120,0	154,9	248,3	531,4	171,0
2. Грошові витрати, грн.	79,5	118,5	191,7	361,1	813,8	219,4
3. Незаресстровані грошові доходи (різниця показників рядків 1 і 2, грн.)	-3,9	-1,5	36,8	112,8	282,4	48,4
4. Частка незаресстрованих грошових доходів у їх загальному обсязі, %	0,0	0,0	23,8	45,4	53,1	28,3

Отже, розподіл доходів серед громадян України не відповідає європейським стандартам, а тінюві доходи заможних прошарків відтворює ці перекося. Отже, держава України незадовільно справляється із завданням регулювання соціальної справедливості. Адже жодна нація не може забезпечити своє тривале існування, якщо вона більш ніж на половину складається з бідних [102, с. 67].

Мудра держава повинна створити всі необхідні і достатні умови, щоб по можливості законодавчо обмежити можливість того, щоб право на власності не стало засобом сваволі його власників [103, с. 434]. «Законодавцю треба встановити межі бідності і багатства, – писав Платон. – ...Якщо ж хто здобуває понад цього, чи знайшовши що-небудь, чи отримавши від будь-кого у подарунок або наживши, – ...він повинен віддати надлишок державі і його богам-покровителям, ослушників ж цього закону може видати всякий бажаний, причому йому дістається половина суми, інша ж половина буде віддана на користь богів; крім того, винний повинен буде заплатити ще таку ж суму зі свого майна» (цит. за [103, с. 434]). На думку багатьох мислителів, абсолютне і непомірне право власності може призвести до руйнування підвалин держави і суспільства в цілому [103, с. 434].

Наведені вище та інші приклади з історії підтверджують, що найбільш успішними були ті правителі, які не допускали концентрації власності у вузьких колах олігархів і дбали про зміцнення середніх прошарків населення – Солон, Пісістрат, Володимир Мономах, Чжу Юаньчжан, Чжу Ді, Нерон, Веспасіан, Доміціан та ін. Сюди ж можна прирахувати і Ф.Д. Рузвельта, який, підводячи підсумки «Нового курсу» зазначав, що можна сказати, ми прийняли ще один «Більш прав», на основі якого можна побудувати **безпеку і добробут для всіх**, незалежно від соціального положення, раси та віросповідання, у тому числі право кожного підприємця – великого чи дрібного – вести бізнес в умовах, **що виключають** несправедливу конкуренцію **або засилля монополій** усередині країни або за кордоном [104].

По-п'яте, реальну небезпеку являє олігархізація власності та бюрократизація державного управління, що викривляє сутність держави. Це є проявом «залізного закону олігархії» Р. Міхельса, в результаті чого навіть демократична влада вироджується у владу небагатих обраних – олігархії [105, 106]. Однак даний закон слід розглядати як тенденцію, яка за певних умов може або не реалізуватися, або реалізуватися у більш-менш «м'яких» формах [83]. У ході еволюції людству вдалося частково вирватися з-під прямого гніту інстинктів і винайти безліч рішень, що дозволяють обмежувати, локалізувати, придушувати у зародку дію негативних генетичних програм, у тому числі програм появи жорстких ієрархій [24]. В монографії [107] спеціально підкреслюється необхідність розуміти і підштовхувати суспільні процеси, в тому числі законодавчими актами і правоохоронною діяльністю, щоб «залізний закон олігархії» не діяв напряму на адміністративну, політичну і етичну позицію управлінського апарату, нейтралізувався (хоча б частково) ефективною протидією з боку інститутів громадянського суспільства.

Визнати неминучість для людини ієрархічної побудови – це не означає виправдати будь-які її форми, а тим більше стверджувати, що чим потужніше організована нами ієрархія, тим краще. Як раз навпаки, знаючи, до чого призводить безконтрольне утворення ієрархій, ми зобов'язані його контролювати, спрямовуючи по оптимальному для нас шляху. Один з них – прагнути до того, щоб навколо нас було багато маленьких ієрархій з конкретними різноманітними інтересами і щоб ми самі входили в кілька таких груп. Це значить прагнути до того, щоб в суспільстві і всюди було різноманітне громадське життя, щоб групи по інтересам були незалежні один від одного і не об'єднувалися в суперієрархії [19, с. 212]. Раніше вже зазначалося, що таке комунікативне поле, що згуртовує різні групи і рухи громадян, здатних репрезентувати свої інтереси у сфері політики, видозмінюючи правові засади і впливаючи на прийняття рішень, являє собою громадянське суспільство [108].

Як зазначається у роботі [109, с. 113], в сучасних успішних державах трансформація відносин державної влади і громадянського суспільства відбувалася в напрямку *від привілейованого особистого і групового інтересу* до превалювання в другій половині ХХ ст. суспільних інтересів. Досліджуючи систему підготовки державних службовців у Франції, В.О. Чмига [110, с. 1] зазначає, що у французькому суспільстві впродовж віків утвердилося розуміння *ролі держави в реалізації загальнодержавного інтересу*. Отже, під тиском та контролем громадянського суспільства держава у змозі і зобов'язана обмежити егоїстичні інтереси класів та груп щодо захоплення командних витоків в економіці та державі. Дж. Кейнс назвав таке обмеження «Кінець Laissez faire» [111] (принцип «Laissez faire» означає «нехай все йде, як іде»).

Громадянське суспільство, зазначає проф. Д.З. Мутагіров [57], не повинне відмовлятися від свого природного права на повсякденний контроль над тим, як його «слуги» виконують покладені на них обов'язки, від права карати недбайливих з них аж до дострокового позбавлення мандатів на владу, заміни урядів цілком і навіть насильницького повалення. Воно повинно зберегти за собою можливість постійної і частоті ротации функціонерів і виконавців тих чи інших політичних функцій. «Для забезпечення прав людини на життя, на свободу і прагнення до щастя, – говориться у Декларації незалежності США, – людьми засновуються уряди, що черпають свої законні повноваження зі згоди керованих. У випадку, якщо яка-небудь форма уряду стає згубною для самих цих цілей, народ має право змінити або скасувати її і заснувати новий уряд, заснований на таких принципах і формах організації влади, які, як йому представляється, найкращим чином забезпечать людям безпеку та щастя... Коли довгий ряд зловживань і насильств, незмінно підпорядкованих одній і тій же меті, свідчить про підступний задум змусити народ змиритися з необмеженим деспотизмом, скидання такого уряду і створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом і обов'язком народу».

Отже, найвище призначення держави – забезпечувати реалізацію прав людини. «Повага до людської гідності, повний, безумовний та негайний захист прав і свобод особи, забезпечення умов для вільного розвитку громадян є найпершим обов'язком всіх органів держави взагалі та правоохоронних зокрема» [112].

На підставі викладеного, можемо дійти таких **висновків**.

1. Становлення та розвиток людини і людських суспільств (біосоціогенез) слід розглядати як процес послаблення, обмеження чи заміни жорстких вертикальних ієрархій механізмами горизонтальної консолідації за рахунок встановлення безпосередніх зв'язків між особинами (особами) на горизонтальному рівні, без участі або з мінімальною участю домінанта (ієрарха, вождя тощо).

2. Взаємодія вертикальних та горизонтальних відносин означає по суті модель взаємодії влади і громадянського суспільства. Виходячи із вертикальних (ієрархічних) прагнень до створення ієрархічних (вертикальних) структур, влада завжди мати тенденцію до самовідтворення у своїх власних інтересах. Водночас, при наявності сильного громадянського суспільства ці тенденції можуть бути приборкані. Зокрема, навіть у період так званої афінської «тиранії» (що відрізняється від звичного для нас розуміння цього поняття) суспільство не дозволяло «тиранам» повністю нав'язувати свою волю. Власне «тирана» Пісістрата афіняни двічі виганяли із міста.

Таким чином, громадянське суспільство «приречене» бути контролером за владою.

3. Подальше збільшення рівня виробництва, перехід від збірної та мисливського господарства («привласнюючого») до «виробляючого» (землеробство, скотарство), що відбувалися на етапі «неолітичної революції», забезпечували гарантоване існування все більшої кількості людей, що у свою чергу приводило до збільшення кількості спільнот, кількості людей у спільнотах, щільності розташування населення по території Землі. Вказане приводило до ускладнення зв'язків між людьми та спільнотами. Грані між родами і общинами, окремими їх членами стають все більш умовними. З утворенням громад, що складаються з членів різних родів, економічні відносини, які раніше були тільки внутрішніми, частково стали і зовнішніми, зазнавши при цьому певні зміни. Одночасно з цим деякі економічні відносини, які раніше були зовнішніми, стали внутрішніми. Підсилюється розвиток та становлення міжобщинної кооперації. Виникають проблеми розгляду суперечок. Одночасно рівень виробництва дозволяв утримання спеціального прошарку управлінців. В результаті виникла необхідність у системному здійсненню управлінських функцій, вирішенні і узгодженні управлінських питань, які зачіпали великі маси людей і постійно ускладнювалися. Це об'єктивно призвело до виникнення спеціального прошарку управлінців і створення інститутів управління, які вже нагадують державу. Отже, держави виникають як міжобщинні союзи заради кращого, досконалого життя, як союз людей, об'єднаних загальними початками права і загальною користю.

Зазначені загальні міркування знаходять історичне підтвердження на прикладі створення держави у афінян – 12 племен Стародавньої Аттики об'єдналися під керівництвом Тезея приблизно в 1300 р. до н. е. і побудували Афіни (Плутарх), а також у стародавніх євреїв, – згідно Старому Завіту вихідною «матерією» майбутньої держави виступають роз'єднані єврейські племена, яким належить об'єднатися у колектив з єдиною релігійно-політичною ідеологією і загальнообов'язковим правом.

4. Аналіз генези становлення держав у «чистому» вигляді, без майбутніх напашувань, призводить до гуманістичного розуміння держави як засобу забезпечення користі для громадян, добробуту народу, здійсненні солідарних інтересів людей. «Що сутність держави справді у відстоюванні солідарних інтересів людей, це позначається навіть у відхиленнях держави від її справжніх цілей. Навіть найбільш жорстокі форми державного гноблення зазвичай виправдовуються міркуваннями про користь і потреби всього народу» (Б.О. Кістяківський).

Історичний досвід свідчить про те, що держава є стійким соціально-політичним інститутом, створеним для захисту інтересів усього суспільства і всіх його членів, а не інтересів привілейованих груп. До тих пір, поки держава відповідає цьому визначенню, вона залишається повноцінною, якщо ж вона перестає виконувати цю свою основну функцію, то перетворюється на корумповану державу, зазнає краху і може зовсім зникнути.

5. Гуманістичне призначення держави, в залежності від організації механізму державної влади, може або реалізовуватися в тій чи іншій мірі, або повністю викривлюватися. В останньому випадку у державі можуть створюватися сприятливі умови для розростання бюрократизму, а інколи і сама може перетворюватися, мімікрувати на кшталт бюрократичної системи, спотворюючи реалізацію програм і цілей тієї системи, службовим елементом якої вона виступає. Така держава, з якою ототожнює себе апарат її влади і управління, повністю відчужується від суспільства. Вона переслідує виключно свої власні, корпоративні цілі, що зводяться, головним чином, до утримання влади, збагачення членів корпорації будь-якими способами. Все, що така держава живає нібито в інтересах країни і її народу, вона робить у власних інтересах, що зводяться до ієрархічно диференційованих особистих інтересів чиновництва і об'єктивно шкодить суспільству.

Отже, ототожнення інтересів держави та її відомств є методологічно неправильним, а практично дуже небезпечним, оскільки відомчі інтереси чиновники починають видавати за інтереси держави, використовуючи її можливості для вирішення власних корпоративних інтересів. Цей висновок має не тільки теоретичний, але й практичний інтерес, зокрема, при з'ясуванні правомірності звернення до суду прокурорів різного рівня у так званих «інтересах держави». Насправді у таких зверненнях нерідко криються не інтереси держави, а відомчі інтереси чиновників.

6. Гуманістичне розуміння призначення держави обґрунтовує переваги договірної теорії походження держави, без визнання якого неможлива реалізація принципу верховенства права. При цьому суспільний договір мислиться не як історичний факт підписання всіма якогось-небудь конкретного документа, який ліг в основу появи держави, а як стан суспільства, коли люди добровільно об'єдналися в його державно-організовану форму, як принцип, що обґрунтовує правомірність державної влади. Договірна теорія сходить до історії виникнення держав як союзу спільнот, що, як зазначено вище, можна безпосередньо спостерігати на прикладі створення держави у афінян. У наступному, у період так званої афінської «тиранії» два центри влади («тиран і народні збори») фактично уклали між собою договір щодо розмежування владних повноважень по окремих сферах. Елементи суспільного договору простежуються, зокрема, при створенні Афінської держави, у Мединській конституції, Ідеях Синайського Завіту, Конституції Піліпа Орлика, Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України 1995 р.

7. Підхід до демократії та права як засобів перешкодження біологічним механізмам утворенню ієрархічної пірамідальної структури дозволяють запропонувати інтегративний підхід до психологічної та договірної теорії держави і права. Якщо влада і лідерство, з одного боку, та схильність до підпорядкування, з іншого боку, обумовлені психологічно та генетично, то у людських суспільствах можливі і навіть необхідні обговорення умов такого підпорядкування, а також обрання серед лідерів таких, які найкраще відповідають таким умовам. Отже, психологічна теорія може цілком достовірно описувати коло потенційних керівників, а договірна теорія – умови (правила) їх керування. Водночас, інтегративний підхід дозволяє вирішити питання про те, чому договірні механізми не спрацьовують у певних країнах та/або у певний період часу, що може бути пояснено саме переважанням ієрархічних механізмів. Наприклад, у Африці тільки 7 з 31 президентських республік, що вступили на демократичний шлях розвитку після Другої світової війни, змогли залишитися на цьому шляху і не скотитися до авторитаризму і диктатури (тобто всього 23 %). У той же час такий показник для країн з парламентською формою правління становить 59 % (25 з 44).

8. Держави повинні проводити вкрай обережну і зважену політику у сфері захисту прав власності, уникаючи концентрації власності у вузьких колах олігархів та надмірного майнового розшарування і дбаючи про захист та збереження середніх прошарків населення. Концентрація власності призводить до захоплення держави вузьким прошарком олігархів, що призводить до бюрократизації та корупції управлінського апарату. Його інтерес тоді є інтересом не народу, а тирана і фракції знаті. Історичний досвід свідчить про те, що найбільш успішними були ті правителі (керівники), які не допускали концентрації власності у вузьких колах олігархів і дбали про зміцнення середніх прошарків населення – Солон, Пісістрат, Володимир Мономах, Чжу Юаньчжан, Чжу Ді, Нерон, Веспасіан, Доміціан, Ф.Д. Рузвельт та ін.

9. У сучасних державах повністю позбавитися вертикальних структур неможливо. Однак створення горизонтальних коаліцій в середині ієрархічних структур є моделлю багатоступневих мережевих структур, які знаменують зрушення від вертикальних бюрократій до горизонтальних корпорацій. Ці ж моделі знаходять своє віддзеркалення і в так званому публічному управлінні державними справами, яке (управління) заперечує ідеалізацію управління державою, побудованого на принципах бюрократії, ієрархічної організації, централізації та ґрунтується на принципах децентралізації та відкритості для зовнішніх впливів, намагання виміряти

та оцінювати результати управління, зміни в організаційній культурі. Головним у цих моделях є прагнення створити результативнішу й гнучкішу систему суспільного управління, спрямовану на громадянина, шляхом переходу від адміністрування до менеджменту. За європейським та американським досвідом, регуляторні повноваження держави також часто делегуються недержавним агентствам і установам, а також саморегульованим організаціям.

Зазначені висновки мають теоретичне і практичне значення у сфері праводержавотворення та державного управління.

Список літератури:

1. Душенко К.В. Большая книга афоризмов / К.В. Душенко // Изд. 7-е, исправленное. – М.: Изд-во «Эксмо», 2002. – 1056 с. – ISBN 5-04-003141-6.
2. **Афоризмы** и высказывания. Власть. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aforizm.info/theme/vlast/>
3. Пейн Т. Здравый смысл. О происхождении и назначении правительственной власти, с краткими замечаниями по поводу английской конституции / Т. Пейн // Избранные сочинения [под ред. М.П. Баскина; пер. с англ. Ф.Ф. Вермель]. – М.: Изд-во АН СССР. – 1959. – С. 21-64. – Электронный доступ: <http://www.inliberty.ru/Library/classic/516/>
4. Гумплович Л. Основания социологии / Л. Гумплович // Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / Сост. В.И. Добренко, Л.П. Беленкова. – М.: Наука, 1994 – 383 с. – ISBN 5-02-013601-8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klex2.ru/bak>
5. Белкін Л.М. Концепти «влада» та «громадянське суспільство»: генеза виникнення та взаємодії / Л.М. Белкін // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – № 3. – Електронне наукове фахове видання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=558>
6. Ивин А.А. Основы социальной философии: Учеб. пособие для вузов / А.А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2005. – 440 с. – ISBN 5-06-005126-9.
7. **Гальона Є.О.** Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Є.О. Гальона. – Х., 2011. – 19 с.
8. **Кругляк М.І.** Тенденція до єдності природничого та соціогуманітарного знання за доби постнекласичної науки: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / М.І. Кругляк. – К., 2006. – 18 с.
9. **Манчул Б.В.** Інтегративні тенденції в науці: потенціал і форми актуалізації: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / Б.В. Манчул. – Чернівці, 2010. – 20 с.
10. **Денісова О.В.** Біосоціальні засади мистецтва в контексті коєволюційної парадигми: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.В. Денісова. – Сімф., 2002. – 20 с.
11. **Тітаренко А.В.** Політична лояльність як детермінанта забезпечення політичного порядку та стабільності держави: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.В. Тітаренко. – Одеса, 2007. – 16 с.
12. Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов / А.И. Ковлер. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2002. – 480 с.
13. Марков А.В. Происхождение эукариот как результат интеграционных процессов в микробном сообществе / А.В. Марков, А.М. Куликов // Доклад в Институте Биологии Развития РАН, 29 января 2009 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.evolbiol.ru/dok_ibr2009.htm
14. Олескин А.В. Биополитика: Учебное пособие / А.В. Олескин. – М.: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2001. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25242/>
15. Марков А.В. Происхождение и эволюция человека. Обзор достижений палеоантропологии, сравнительной генетики и эволюционной психологии / А.В. Марков // Доклад в Институте Биологии Развития РАН 19 марта 2009 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://evolbiol.ru/markov_anthropogenes.htm
16. Марков А.В. Эволюция кооперации и альтруизма: от бактерий до человека: Расширенная версия доклада на IV Международной конференции «Биология: от молекулы до биосферы» (15.12.2009 г.) / А.В. Марков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.macroevolution.narod.ru/altruism.htm>
17. Олескин А.В. Иерархические и сетевые структуры в социуме и в биосистемах / А.В. Олескин, Т.А. Кировская. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sevin.ru/fundecology/biopolitics/bp05-3.html>
18. Крадин Н.Н. Политическая антропология: Учебник / Н.Н. Крадин. – М.: Логос, 2010. – 272 с. – ISBN: 5-94010-281-6.
19. Дольник В.Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей / В.Р. Дольник // Издание 4-е, дополненное. – СПб.: ЧеРо-на-Неве, Петроглиф, 2004. – 352 с.
20. Дольник В.Р. Этологические экскурсии по запретным садам гуманитариев / В.Р. Дольник // Природа. – 1993. – №№ 1-3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/163383/read>
21. Дольник В.Р. Homo militaris / В.Р. Дольник. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=36>
22. Протопопов А.И. Инстинкты человека (попытка описания и классификации). – [вторая редакция] / А.И. Протопопов, А.В. Вязовский. – М., 2011. – ISBN 978-5-91441-033-6 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=407>
23. Протопопов А.И. Этология человека и её место в науках о поведении / А.И. Протопопов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=49>
24. Вязовский А.В. Этологический подход к анализу некоторых особенностей африканских народов / А.В. Вязовский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=242>
25. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск I. Проблема и понятийный аппарат. Возникновение человеческого общества: Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 1997. – 202 с. – ISBN 5-7417-007-5. – Электронный доступ: http://scepsis.ru/library/id_1036.html
26. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск II. История первобытного общества: Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 1998. – 192 с. – ISBN 5-7417-0103-5. – Электронный доступ: http://scepsis.net/library/id_1151.html
27. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск III. История цивилизованного общества (XXX в. до н.э. – XX в. н.э.): Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 2001. – 208 с. – ISBN 5-7417-0158-2; ISBN 5-7417-0103-5. – Электронный доступ: http://scepsis.net/library/id_1912.html
28. Семенов Ю.И. Как возникло человечество / Ю.И. Семенов. – Изд. 2-е, с нов. предисл. и прилож. – М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2002. – 790 с. – ISBN 5-85209-110-3.
29. Семенов Ю.И. Экономическая антропология / Ю.И. Семенов // Альманах «Восток». – 2004. – № 9 (21). – С. 62-83. – Электронный доступ: http://www.situation.ru/app/j_artp_569.htm
30. Бродянский Д.Л. История первобытного общества: Учебное пособие / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2003. – 107 с. – Электронный доступ: <http://window.edu.ru/library/pdf2txt/931/40931/18236/page1>
31. Рогозин Д. Этология коррупционных отношений / Д. Рогозин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/pole/Etologiya-korrupcionnyh-otnoshenij>
32. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. (Серия «Психология без границ»). – ISBN 5-04-008349-1. – Электронный доступ: http://yanko.lib.ru/books/cultur/stross_struktur_antrop.htm#_Toc76573537
33. Тинберген Н. Социальное поведение животных / Н. Тинберген // Пер. с англ. Ю.Л. Амченкова; под ред. Акад. РАН П.В. Симонова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=80>
34. Tinbergen N. On war and peace in animals and man / N. Tinbergen // Science. – 1968. V. 160. – No 3835. – P. 1411-1418.
35. Салинз М. Экономика каменного века / М. Салинз // Пер. с англ. О.Ю. Артемовой. – М.: ОГИ, 1999. – 296 с. – Электронный доступ: nashaucheba.ru/docs/2/1759/conv_1/file1.pdf
36. Шарден, Пьер Тейяр де. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден // Пер. и прим. Н.А. Садовского. – М.: «Прогресс», 1965. – Электронный доступ: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/shard01/txt07.htm>
37. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Д. Мак-Фарленд // пер. с англ. – М.: Мир, 1988. – 520 с. – Электронный доступ: http://evolution.powernet.ru/library/animal_behaviour.html
38. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с. – (Серия «Мастера психологии»). – ISBN 5-94723-052-6.
39. Уилсон Э.О. Человек: от социобиологии к социологии / Э.О. Уилсон // Перевод: А. Протопопов, М. Потапов, А. Вязовский, С. Разумная. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://1sci.ru/a/58>
40. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // В сб.: Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – Т. 3. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Политиздат, 1985. – С. 211-370.
41. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / 3-е изд. – М.: Юриспруденция, 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим

доступа: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-2/index.htm>

42. Ричков М.О. Суспільство (соціальний організм, простір, етнос) / М.О. Ричков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ikt.at.ua/load/4-1-0-16>
43. Карпов А.В. Психологія менеджмента / А.В. Карпов. – М.: Гардарики, 2005. – 584 с. – Електронний доступ: http://sbiblio.com/biblio/archive/karpov_psiho/default.aspx
44. Ковалевский С. Руководитель и подчиненный / С. Ковалевский. – М.: Прогресс, 1973. – 200 с. – Электронный доступ: <http://managementlib.ru/books/item/f00/s00/z0000008/index.shtml>
45. Robin Dunbar: From Wikipedia, the free encyclopedia. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Robin_Dunbar
46. Ковалевский М.М. Первобытное право: Вып. 1: Род; Вып. 2: Семья: а) происхождение брака; в) древнейшие способы его заключения; с) брачные подарки. Вып. 1-2 / Ковалевский М.М. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1886. – 345 с.
47. Юринець Ю.Л. Генеза створення афінської держави як обґрунтування договірної теорії походження держави / Ю.Л. Юринець, Л.М. Белкін // Наукові праці Національного авіаційного університету: Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». – 2013. - № 1 (26).
48. Райнов Ф.М. Проблемы теории государства и права (юриспруденция): Учебный курс / Ф.М. Райнов. –М.: Право и государство, 2003. – 304 с. – ISBN 5-98033-003-8. – Электронный доступ: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z372_page_1.html
49. Нефедов С.А. О демографических циклах в истории Китая (XIV – XIX вв.) / С.А. Нефедов // Статья депонирована в ИНИОН РАН. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ss.xsp.ru/st/007/>
50. Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки. – М.: Московское научное издательство. 1919 г. // Переизд. Allpravo.Ru - 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum3690/>
51. Бандурка А.М. Психология власти: Учеб. пособие / Университет внутренних дел / А.М. Бандурка, В.А. Друзь. – Харьков: Издательство Ун-та внутренних дел, 1998. – 327 с.
52. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А. Кистяковский // В сб.: Политология: хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 473–484.
53. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л.М. Маймескулов та ін.]; за ред. проф. Л.М. Маймескулова; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2011. – 518 с. – ISBN 978-966-458-255-8. – Электронный доступ: http://pidruchniki.ws/1126062244400/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_zarubizhnih_krayin_-_maymeskulov_lm
54. Кузовков Ю. Социально-историческая концепция в трилогии «Неизвестная история». Часть 1 / Ю. Кузовков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yuri-kuzovkov.ru/theory/history/#1-1>
55. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведённый господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс // В сб.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2 изд. – В 50-ти т. – Т. 20. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Политиздат, 1961. – С. 2-488. – Электронный доступ: http://libelli.ru/marxism/me_ss2.htm
56. Скрипнюк В.М. Бюрократизм в системі державного управління та правовий механізм його подолання: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.М.Скрипнюк. – Одеса, 1999. – 20 с.
57. Мутагиров Д.З. Враждебное государство / Д.З. Мутагиров // ПОЛИТЭКС [Журнал]. –2006. – № 3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/280/30/>
58. Белкін Л.М. Розробка інтегративного підходу до теорій бюрократизму й правового нігілізму та теоретичні й практичні наслідки такого підходу / Л.М. Белкін // Сучасний соціокультурний простір 2011: Матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 22-24 вересня 2011 року. – Ч. 3. – Київ, 2011. – С. 19-26. – Электронный доступ: <http://intkonf.org/kand-tehn-nauk-belkin-lm-rozrobka-integrativnogo-pidhodu-do-teorij-byurokratizmu-y-pravovogo-nigilizmu-ta-teoretichni-y-praktichni-naslidki-takogo-pidhodu/>
59. Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В. Ладиченко. – К., 2008. – 41 с.
60. Козаков В.М. Про деякі суперечності державно-владних відносин в Україні / В.М. Козаков // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 1. – Електронне наукове фахове видання. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=252>
61. Птушенко А.В. Системная парадигма права. О некоторых основополагающих проблемах современного правоведения, информатиологии, экономики и экологии / А.В. Птушенко. – М., 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/p/ptushenko_a_w/text_0140.shtml
62. Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilizations. By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877 [Льюїс Г. Морган. «Древне суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації». Лондон, Макміллан і К°, 1877]. Книга надрукована в Америці, і в Лондоні дістати її надзвичайно важко. Автор помер кілька років тому. – Примітка Ф.°Енгельса [40, с.°211].
63. Котюк В.О. Основи держави і права. Навчальний посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.
64. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Тесей и Ромул. – М.: Правда, 1987. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/POEEAST/PLUTARH/tesej.txt>
65. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права / Навчальний посібник / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – 592 с.
66. Солон: Життєописання знаменитих греків и римлян. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rim/1-2.htm>
67. Новикова С.С. Социальные классы и слои. – В кн.: Социология: история, основы, институционализация в России / С.С. Новикова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 464 с. – Электронный доступ: http://society.polbu.ru/novikova_sociology/ch22_i.html
68. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика / И.Е. Суриков; [отв. ред. Л.П. Маринович; Ин-т всеобщ. истории]. – М.: Наука, 2005. – 351 с. – ISBN 5-02-010347-0. – Электронный доступ: http://www.sno.pro1.ru/lib/surikov_politiki_v_kontekste_epokhi/index.htm
69. Кхан Али. Комментарий к Конституции Медины / Из избранных трудов Али Кхана. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldislamlaw.ru/archives/1077>
70. Мединская Конституция. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldislamlaw.ru/archives/126>
71. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В. Дудченко. – Одеса, 2007. – 35 с.
72. Всемирная история. Энциклопедия: в 10-ти т. / Ред. И. Лурье, М. Полтавский. – М.: Госполитиздат, 1956. – 748 с. – Электронный доступ: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000016/st030.shtml>
73. Калинина Е.В. К вопросу о ветхозаветной договорной теории происхождения государства / Е.В. Калинина // Право [Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского]. – 2008. – № 2. – С. 214-217.
74. Калинина Е.В. Государственно-правовое учение иудаизма. Ветхозаветная и талмудическая концепция: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.В. Калинина. – Нижний Новгород, 2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dis.podelise.ru/text/index-95674.html>
75. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов / Под ред. Крашенинниковой Н.А., Жидкова О.А. – М. – Издательство НОРМА, 1996. – 480 с. – Электронный доступ: <http://lawtoday.ru/razdel/biblio/iqipzs/001/>
76. Великая Хартия Вольностей (Magna Carta) / Король Иоанн // Перевод проф. Д.М. Петрушевского согласно изданию: Петрушевский Д.М. Великая Хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1915. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/INOOLD/ENGLAND/hartia.txt>
77. Ястребов О. Потомки Великого Князя / О. Ястребов // День [Ежедневная Всеукраинская газета]. – 20-30 марта 2013 г. – № 57-58 (3940-3941). – С. 8.
78. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін: Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
79. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80>
80. Фрицький Ю.О. Конституційний договір 1995 року та його значення для функціонування державної влади / Ю.О. Фрицький // Право і суспільство. – 2009. – № 6. – С. 15-20.

81. Фрицький Ю.О. Теоретичні засади державної влади в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю.О. Фрицький. – К., 2009. – 38 с.
82. Гусарев С.Д. Теорія права і держави: Навчальний посібник / С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, О.Л. Слюсаренко. - К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. - 270 с. – ISBN 978-966-8533-97-6 (Алерта). – ISBN 978-966-373-453-8 (КНТ). – ISBN 978-966-364-716-6 (ЦУЛ).
83. Холмогоров Е. Взбесившаяся олигархия / Е. Холмогоров // АПН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article25702.htm>
84. Состояние украинских богачей умножается самыми быстрыми темпами в Европе. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://economics.puls.kiev.ua/finances/159348.html#1362824614>
85. Индекс восприятия коррупции: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D0%B8
86. Фирташ заметил уход инвестиций: ОБКОМ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://obkom.net.ua/news/2012-11-27/1235.shtml>
87. Данилишин Б. Шлях розвитку – тільки через згоду / Б. Данилишин // *Дзеркало тижня. Україна*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/danilishin_riven_oligarhizatsiyi_ukrayinskoyi_ekonomiki_perevischue_70.html
88. Зануда А. В Україні - рекордний рівень протестних настроїв через економіку / А. Зануда // BBC Україна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2012/02/120216_economy_protests_az.shtml
89. Бондар В. Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990-2000-х рр. / В. Бондар // *Український історичний збірник*. – 2012. – Вип. 15. – С. 317-330.
90. Бусол О.Ю. Олігархізація політичної влади в Україні як одна із специфічних форм організованої злочинності / О.Ю. Бусол // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): Науково-практичний журнал / Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю*. – 2011. – № 2-3 (25-26). – С. 46-54.
91. Глазунов В.В. Сучасна політична система і система ЗМІ: особливості взаємовідносин / В.В. Глазунов // *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни*. – 2010. – С. 108-114.
92. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. – ISBN 966-06-0136-0. – Електронний доступу: <http://litopys.org.ua/kasianov/kas.htm>
93. Цветков В.В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Юридична думка, 2007. – 336 с. – ISBN 978-966-8602-50-4.
94. Колодій А. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність / А. Колодій // *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. – 2001. – Вип. 19. – С. 31-35.
95. Украинских олигархов «вежливо попросят» поделиться с государством? / *Интерфакс-Украина*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/124189.html>
96. Новый курс Рузвельта: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81_%D0%A0%D1%83%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0
97. Ильф И. Золотой теленок / Илья Ильф и Евгений Петров. – Электронный доступ: <http://www.lib.ru/ILFPETROV/telenok.txt>
98. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона права власності в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.В. Галуцько. – Х., 2009. – 35 с.
99. World development report. The World Bank. Oxford University Press, 2006.
100. Тимченко Б. П. Вплив тіньової економіки на формування доходів населення в умовах ринкової трансформації: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Б.П. Тимченко. – Харків, 2003. – 20 с.
101. Про внутрішню і зовнішню становище України у 2001 році: Послання Президента України до Верховної Ради (від 31.05.2002 р.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002100-02>
102. Обарчук Е.В. Доктрина сталого розвитку - основа нової суспільно-економічної моделі / Е.В. Обарчук // У зб.: *Культура і цивілізація: традиції і новації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полтава 23 квітня 2009 року*. – Полтава, 2009. — С. 66-68.
103. Осипян Б.А. Дух правометрії или основание межеврологии права / Б.А. Осипян. – М.: Изд-во «Юрлитинформ». – 656 с.
104. Рузвельт Ф.Д. Беседы у камина. Радиообращения к американскому народу 1933–1945 гг. / Ф.Д. Рузвельт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Roosevelt/rsv110.htm>
105. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // В сб.: *Политология: хрестоматия* / Сост. М.А. Василюк, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 540–551.
106. Социология: Учебник / Ю.Г. Волков, В.И. Добренков, В.Н. Нечипуренко, А.В. Попов // Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. – Изд. 2-е, испр. и доп.– М.: Гардарики, 2003.– 512 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc027.htm>
107. Корупція в Україні – не політика. Монографія. Частина 1 / В.С. Журавський, М.І. Михальченко, О.М. Михальченко // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Офіційний сайт Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iipiend.gov.ua/?mid=130&action=article_detail%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BB_5
108. Савинков Л.Л. Гражданское общество как способ рационализации бытия человека: опыт онтологического анализа: дис... канд. философ. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Л.Л. Савинков. – Магнитогорск, 2007. – 142 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/grazhdanskoie-obshchestvo-kak-sposob-ratsionalizatsii-bytiya-cheloveka-opyt-ontologicheskogo>
109. Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: Монографія / О.П. Якубовський, Т.О. Бутирська. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с. – ISBN 966-7799-35-2.
110. Чмига В.О. Система підготовки державних службовців у Франції: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / В.О. Чмига. – К., 2002. – 20 с.
111. Кейнс Дж. Кінець Laissez faire / Дж. Кейнс // В кн.: *Лібералізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 726-738.
112. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский и др. – М.: Норма, 2005. – 496 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur401.htm>

Стаття надійшла до редакції 19.04.2013 р.

ТОВ "ДКС Центр"